

**ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL
SCIENCES**

Σχολή Κοινωνικών Επιστημών

Τμήμα Κοινωνιολογίας

ΠΜΣ: Εγκληματολογία

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Η κοινωνική επανένταξη των τοξικοεξαρτημένων παραβατών: καλές
πρακτικές από τον ευρωπαϊκό και διεθνή χώρο**

**Social reintegration of drug addicted offenders: good practices from
the European and international context»**

Κρότσε Αγγελική-Νικολέττα

A.M. 3222M011

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Επιβλέπουσα

Καθηγήτρια :

Μέλη:

Ζαραφωνίτου Χριστίνα

Κοντοπούλου Ελένη

Τσίγκανου Ιωάννα

Αθήνα,

2025

Ευχαριστίες

Αρχικά, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στην επιβλέπουσα καθηγήτρια, κυρία Ζαραφωνίτου Χριστίνα, για την πολύτιμη καθοδήγηση, καθ' όλη τη διάρκεια της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Η επιστημονική της κατάρτιση και εμπειρία συνέβαλαν στην ανάδειξη ζητήματα που προκαλούν γόνιμο προβληματισμό στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Κοντοπούλου Ελένη για την υπομονή και τις ουσιαστικές συμβουλές της καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής, καθώς και την κυρία Τσίγκανου Ιωάννα για τις εύστοχες επισημάνσεις της.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω, ιδιαίτερα, τους γονείς μου για τη στήριξη και την κατανόησή τους, τους αγαπημένους μου φίλους που στάθηκαν στο πλευρό μου σε κάθε βήμα αυτής της απαιτητικής, αλλά δημιουργικής διαδρομής και τους συμφοιτητές μου, των οποίων οι ποικίλες προσεγγίσεις και απόψεις, με βοήθησαν να διευρύνω τον τρόπο σκέψης μου.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	2
Περίληψη.....	4
Abstract	5
Εισαγωγή.....	6
Κεφάλαιο 1^ο: Τοξικοεξάρτηση και εγκληματική συμπεριφορά.....	8
1.1 Ναρκωτικές ουσίες	9
1.2 Εννοιολόγηση ουσιοεξάρτησης.....	13
1.3 Παράγοντες κινδύνου για τη χρήση και την τοξικοεξάρτηση	15
1.4 Χρήση ναρκωτικών, τοξικοεξάρτηση και εγκληματική συμπεριφορά	22
1.5 Χρήση ναρκωτικών, τοξικοεξάρτηση και υποτροπή	26
Κεφάλαιο 2^ο: Κοινωνική επανένταξη	30
2.1 Εννοιολογικό πλαίσιο κοινωνικής επανένταξης	30
2.2 Η αποχή από το έγκλημα και οι προστατευτικοί παράγοντες	37
2.3 Η διαδικασία της κοινωνικής επανένταξης και ο ρόλος της απεξάρτησης.....	44
Κεφάλαιο 3^ο: Προγράμματα και καλές πρακτικές κοινωνικής επανένταξης τοξικοεξαρτημένων παραβατών	50
3.1 Από τον διεθνή χώρο.....	54
Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής	54
Καναδάς.....	59
Ισραήλ.....	64
3.2 Από τον ευρωπαϊκό χώρο	68
Ηνωμένο Βασίλειο.....	68
Ισπανία	70
Ιταλία.....	74
3.3 Ελλάδα	77
Πρόγραμμα Εν δράσει στις γυναικείες φυλακές Κορυδαλλού	78
Πρόγραμμα ΣΤΡΟΦΗ στο ΕΚΚΝ Αυλώνα.....	83
Συμπεράσματα	85
Βιβλιογραφία.....	89

Περίληψη

Κάθε σύγχρονη κοινωνία οφείλει να παρέχει ευκαιρίες και εφόδια για την προσωπική ανάπτυξη των πολιτών της. Οι τοξικοεξαρτημένοι παραβάτες, ως μέλη της κοινωνίας, χρήζουν ιδιαίτερης φροντίδας και υποστήριξης, για την ομαλή ενσωμάτωσή τους στο κοινωνικό σύνολο. Αυτός ο στόχος μπορεί να επιτευχθεί μέσω ειδικά διαρθρωμένων προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης. Στην παρούσα μελέτη, επιχειρείται η ανάδειξη της σημασίας των προγραμμάτων αυτών, ιδίως για εκείνους τους παραβάτες που αντιμετωπίζουν και προβλήματα τοξικοεξάρτησης, προκειμένου να διευκολυνθεί η κοινωνική τους ενσωμάτωση και να αντιμετωπιστούν οι πολλαπλές προκλήσεις που ενδέχεται να αντιμετωπίζουν. Το θέμα αναλύεται μέσω της συστηματικής εξέτασης της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας, της παρουσίασης εμπειρικών δεδομένων και της ανάδειξης συγκεκριμένων πρακτικών που έχουν δείξει θετικές προοπτικές, τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

Η μελέτη αυτή αναδεικνύει τις διεθνείς και ευρωπαϊκές καλές πρακτικές και τα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης που έχουν αποδειχθεί πως επιφέρουν θετικά αποτελέσματα. Πρόκειται για μέτρα που εφαρμόζονται είτε κατά τη διάρκεια της έκτισης ποινής, είτε μετά την αποφυλάκιση, συνδυάζοντας τη θεραπεία της τοξικοεξάρτησης με ολοκληρωμένες στρατηγικές κοινωνικής επανένταξης. Επίσης, ορισμένες χώρες υιοθετούν νομοθεσίες που επιτρέπουν την παρακολούθηση αυτών των προγραμμάτων αντί της φυλάκισης, λαμβάνοντας υπόψη τις αρνητικές ψυχοκοινωνικές συνέπειες του εγκλεισμού. Κεντρικό ρόλο στην αποτελεσματικότητα των στρατηγικών αυτών προκύπτει ότι έχει η ανάπτυξη εργασιακών και κοινωνικών δεξιοτήτων, οι οποίες συμβάλλουν στη μείωση του κινδύνου υποτροπής και στην ενίσχυση της αποχής από τα ναρκωτικά. Τέλος, η επιτυχία αυτών των προγραμμάτων φαίνεται να εξαρτάται από τη συνεργασία μεταξύ δημόσιων φορέων και τοπικών κοινοτήτων, διασφαλίζοντας την πλήρη

κοινωνική ένταξη των πρώην τοξικοεξαρτημένων, υπό την προϋπόθεση ότι επιθυμούν ενεργά να συμμετάσχουν στη διαδικασία.

Λέξεις-κλειδιά: τοξικοεξαρτημένοι παραβάτες, κοινωνική επανένταξη, υποτροπή, αποχή, προγράμματα κοινωνικής επανένταξης

Abstract

Every modern society must provide opportunities and resources for the personal development of its citizens. Drug-addicted offenders, as members of society, require special care and support for their social reintegration into the social fabric. This goal can be achieved through specially structured social reintegration programs. This study aims to highlight the importance of these programs, especially for those offenders facing drug addiction problems, in order to facilitate their social integration and address the multiple challenges they may face. The topic is examined through a systematic review of Greek and foreign literature, the presentation of empirical data and the identification of specific practices that have shown positive results both at the European and international levels.

This study highlights international and European best practices and social reintegration programs that have proven to yield positive results. These measures are implemented either during the period of incarceration or after release from prison, combining substance abuse treatment with comprehensive strategies for social reintegration. Moreover, certain countries have enacted legislation that enables individuals to participate in such programs as an alternative to imprisonment, recognizing the adverse psychosocial effects associated with incarceration. A central role in the effectiveness of these strategies has been identified in the development of work and social skills, which contribute to reducing the risk of recidivism and strengthening abstinence from drugs. Finally, the success of these programs appears to depend on the collaboration between public institutions and local communities, ensuring the full social integration of former drug addicts, provided they actively wish to participate in the process.

Key words: drug-addicted offenders, social reintegration, recidivism, desistance, social reintegration programs

Εισαγωγή

Το θέμα της παρούσης εργασίας αφορά την κοινωνική επανένταξη των παραβατών που αντιμετωπίζουν συγχρόνως και ζήτημα εξάρτησης από τα ναρκωτικά. Η επιστροφή στην κοινωνία μετά από εγκλεισμό σε σωφρονιστικό κατάστημα, καθίσταται απαιτητική με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται υψηλά ποσοστά υποτροπής, κυρίως σε εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας, (Yukhnenko, Farouki & Fazel, 2023) σύμφωνα με τα δεδομένα των διεθνών ερευνών. Για το λόγο αυτό, οι διεθνείς οργανισμοί αποπειρώνται να δημιουργήσουν προγράμματα που θα ενισχύουν την αποχή από το έγκλημα και θα συνδράμουν στην κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισθέντων. Στο πλαίσιο αυτό θα παρουσιαστούν οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι τοξικοεξαρτώμενοι παραβάτες κατά την επάνοδό τους στην κοινωνία μετά την αποφυλάκιση. Οι κεντρικοί άξονες του παρόντος θέματος είναι η τοξικοεξάρτηση και η σύνδεσή της με την εγκληματική συμπεριφορά, η κοινωνική επανένταξη και τα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης που συμβάλλουν στην πρόληψη της υποτροπής των τοξικοεξαρτημένων παραβατών και του επαναπροσδιορισμού της πορείας τους, με την υιοθέτηση νομικά και κοινωνικά αποδεκτών τρόπων ζωής.

Αρχικά, στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζονται οι έννοιες της τοξικοεξάρτησης και της σύνδεσης με την εγκληματική συμπεριφορά. Ειδικότερα, καθορίζονται οι ναρκωτικές ουσίες που έχουν κριθεί παράνομες ως προς τη χρήση τους και πώς αυτές οδηγούν στην εξάρτηση. Κατόπιν, αποσαφηνίζεται η έννοια της τοξικοεξάρτησης και του διαχωρισμού της από την απλή χρήση. Εν συνεχεία, διευκρινίζονται οι παράγοντες κινδύνου για την έναρξη χρήσης ναρκωτικών, όπως προκύπτουν από τα εμπειρικά δεδομένα. Καθώς γίνεται εμβάθυνση στο υπό μελέτη ζήτημα, εξετάζεται η σύνδεση μεταξύ της χρήσης ναρκωτικών και της εκδήλωσης παραβατικής συμπεριφοράς. Το πρώτο κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την εξήγηση

του φαινομένου της υποτροπής και τη σύνδεση της με την εξάρτηση από τις ναρκωτικές ουσίες.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, γίνεται λόγος για την κοινωνική επανένταξη και τους παράγοντες που ενισχύουν την απόφαση του παραβάτη για ομαλή επάνοδο στην κοινωνία. Αρχικά, παρατίθεται το ιστορικό πλαίσιο εξέλιξης της κοινωνικής επανένταξης, μέσα από το οποίο αναδεικνύονται οι αντιλήψεις διαφόρων σχολών όπως της Κλασικής Σχολής, της Θετικής Σχολής και της Νέας Κοινωνικής Άμυνας, σχετικά με τη μεταχείριση των παραβατών. Κάθε μία από αυτές τις θεωρητικές προσεγγίσεις προσφέρει μία διαφορετική οπτική για τις στρατηγικές επανένταξης και αποκατάστασης των ατόμων που παραβαίνουν τον νόμο. Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στις προβλέψεις των Αναθεωρημένων Ελάχιστων Κανόνων, οι οποίοι αποτελούν διεθνή πρότυπα για την κατάλληλη μεταχείριση των κρατουμένων. Κατόπιν, γίνεται παρουσίαση των συστάσεων του Συμβουλίου της Ευρώπης σχετικά με την προετοιμασία των κρατουμένων κατά τη διάρκεια της φυλάκισης, καθώς και των προβλέψεων του ελληνικού σωφρονιστικού κώδικα για την κοινωνική επανένταξη των κρατουμένων και την αντιμετώπιση της εξάρτησης από ναρκωτικές ουσίες. Στη συνέχεια, δίνεται ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο της αποχής από το έγκλημα, καθώς, ενώ αποτελεί βασική προϋπόθεση για την επίτευξη της κοινωνικής επανένταξης, εντούτοις δε σημαίνει πως το άτομο που απέχει από την εγκληματική δραστηριότητα, έχει πράγματι ενσωματωθεί στο κοινωνικό σύνολο. Ξεχωριστό κεφάλαιο, αφιερώνεται στο ρόλο της απεξάρτησης, όπου παρουσιάζονται τα ζητήματα που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι τοξικοεξαρτώμενοι παραβάτες, οι υπάρχοντες τύποι θεραπείας και ο βαθμός αποτελεσματικότητάς τους.

Στο τρίτο κεφάλαιο, παρατίθενται προγράμματα κοινωνικής επανένταξης που απευθύνονται σε τοξικοεξαρτημένους παραβάτες και έχουν αξιολογηθεί θετικά. Πιο συγκεκριμένα, επιλέχθηκαν τρία παραδείγματα εφαρμογής προγραμμάτων από τον διεθνή χώρο, τρία από την Ευρώπη και δύο από την Ελλάδα. Από τον διεθνή χώρο, επιλέχθηκε μία μελέτη σύμφωνα με την οποία εξετάστηκαν οι παράγοντες που παίζουν ρόλο για την ολοκλήρωση ενός προγράμματος κοινωνικής επανένταξης που επιβάλλουν τα δικαστήρια ναρκωτικών στις ΗΠΑ, αντί για στερητική της ελευθερίας ποινή. Εν συνεχεία, παρατίθεται μία

μελέτη για την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης από τρεις φυλακές του Καναδά και μία έρευνα που εξέτασε τη λειτουργία τριών διαφορετικών προγραμμάτων σε φυλακές του Ισραήλ και την πιθανότητα υποτροπής των συμμετεχόντων. Από τον ευρωπαϊκό χώρο γίνεται παρουσίαση της έρευνας για τα θετικά αποτελέσματα που φέρει το πρόγραμμα θεραπείας και κοινωνικής επανένταξης RAPt σε κρατούμενους της Μ. Βρετανίας και μία μελέτη για το σύστημα της διαχείρισης των κρατούμενων στις ισπανικές φυλακές, εστιάζοντας στην ειδική φροντίδα που παρέχεται στους τοξικοεξαρτημένους παραβάτες. Επιπλέον, γίνεται αναφορά σε ένα από τα πιο επιτυχημένα ευρωπαϊκά προγράμματα κοινωνικής επανένταξης που πραγματοποιείται μετά την αποφυλάκιση, στην κοινότητα του San Patrignano στην Ιταλία και απευθύνεται σε όσους έχουν ουσιοεξάρτηση από ναρκωτικά. Το τελευταίο κεφάλαιο ολοκληρώνεται με αναφορά δύο ελληνικών προγραμμάτων, το πρόγραμμα EN ΔΡΑΣΕΙ στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού και το πρόγραμμα ΣΤΡΟΦΗ στο Ειδικό Κατάστημα Κράτησης Νέων Αυλώνα (ΕΚΚΝ Αυλώνα). Τέλος, γίνεται σύνοψη σχετικά με τους κεντρικούς άξονες που θίχτηκαν στην εργασία και παρατίθενται σχετικά συμπεράσματα.

Κεφάλαιο 1^ο: Τοξικοεξάρτηση και εγκληματική συμπεριφορά

Η εξάρτηση από τα ναρκωτικά είναι ένα σοβαρό κοινωνικό ζήτημα. Υπάρχουν χώρες που επιτρέπουν τη χρήση ορισμένων ναρκωτικών, ενώ σε άλλες υπάρχει καθολική απαγόρευσή τους. Σε πρόσφατη έκθεση του United Nations Office, παρατηρήθηκε μέτρια αύξηση της χρήσης ναρκωτικών, μέσα στη δεκαετία 2012-2022¹ (United Nations, 2024).² Σύμφωνα με τα ευρήματα, 1 στους 18, ηλικίας 15-64, παγκοσμίως, έκανε χρήση ναρκωτικών και 1 στους 81 παρουσίαζε διαταραχή χρήσης ουσιών (drug use disorder), κατά τη διάρκεια των τελευταίων δώδεκα

¹<https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/wdr2024-drug-market-trends.html>

²Οι ερευνητές επεσήμαναν πως η αύξηση θα μπορούσε να συνδέεται με την αύξηση του πληθυσμού.

μηνών. Αξιοπρόσεχτο είναι ότι 1 στους 4 που έκανε χρήση ναρκωτικών, ήταν γυναίκα.

Στην παρούσα ενότητα θα οριστούν ποιες ουσίες θεωρούνται ναρκωτικές, τότε κάποιος θεωρείται εξαρτημένος από αυτές και ποιοι παράγοντες οδηγούν στη χρήση και στην εμπλοκή στο έγκλημα. Η επεξήγηση των όρων κρίνεται απαραίτητη για την καλύτερη κατανόηση των εννοιών που πρόκειται να αναπτυχθούν.

1.1 Ναρκωτικές ουσίες

Υπάρχουν ουσίες που είναι νόμιμες ή παράνομες, αβλαβείς ή βλαβερές για τον ανθρώπινο οργανισμό και το κοινωνικό σύνολο. Ο καφές, το κάπνισμα και κάποια φαρμακευτικά σκευάσματα, που χρησιμοποιούνται για την καταστολή συμπτωμάτων ασθενειών, αποτελούν νόμιμες ουσίες, που δεν επιφέρουν κάποια βλάβη στον λήπτη, ή στον κοινωνικό περίγυρο. Η κατανάλωση αλκοόλ είναι νομικά και κοινωνικά αποδεκτή, αλλά μπορεί να οδηγήσει σε παραβατική συμπεριφορά, ενώ η χρήση ναρκωτικών ουσιών, λόγω των ατομικών και κοινωνικών επιπτώσεων, δεν είναι νομικά και κοινωνικά επιτρεπτή, ανάλογα βέβαια και των προβλέψεων του εκάστοτε νομικού πλαισίου. Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στους εξαρτημένους χρήστες ναρκωτικών ουσιών λόγω της συχνής σύνδεσης της χρήσης και τοξικοεξάρτησης με την παραβατική συμπεριφορά.

Σύμφωνα με τη φαρμακολογία ως ναρκωτικά θεωρούνται: *«όλες εκείνες οι χημικές ουσίες που προκαλούν μεταβολές στο επίπεδο της νοητικής σφαίρας, του συναισθήματος ή της συμπεριφοράς ενός ατόμου, και που έχουν εξαρτησιογόνες ιδιότητες»* (Μαρσέλος, 1997: 19). Σύμφωνα με το ισχύον ελληνικό νομικό πλαίσιο και συγκεκριμένα με τον ν. 4139/2013, τα ναρκωτικά νοούνται *«ως ουσίες με διαφορετική χημική δομή και διαφορετική δράση στο κεντρικό νευρικό σύστημα και με κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τη μεταβολή της θυμικής κατάστασης του χρήστη και την πρόκληση εξάρτησης διαφορετικής φύσης, ψυχικής ή και σωματικής και ποικίλου βαθμού, καθώς και την ανακούφιση των χρονίως πασχόντων από τα συμπτώματα συγκεκριμένης νόσου, για την οποία αυτές κρίνονται ιατρικά*

επιβεβλημένες» (Κοτσαλής, 2023: 51). Τα ναρκωτικά, επίσης, τίθενται παράνομα ή νόμιμα, ανάλογα με την εποχή, το κοινωνικό περιβάλλον ή τις πολιτιστικές αρχές και αξίες. Υπό αυτό το πρίσμα, ένα ναρκωτικό μπορεί να οριστεί ως «*κάτι που έχει καθοριστεί από συγκεκριμένα τμήματα της κοινωνίας, ως ναρκωτικό*» (Goode, 1999: 58). Με άλλα λόγια, η δεκτική ή απορριπτική στάση απέναντι τους, καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις νόρμες που διέπουν μία κοινωνία. Αυτό εξηγεί για ποιο λόγο σε κάποιες χώρες κυκλοφορούν νόμιμα ορισμένα είδη ναρκωτικών, ενώ σε κάποιες άλλες η κυκλοφορία τους είναι παράνομη.

Η ναρκωτική ουσία που προτιμάται, συνήθως, από τους χρήστες, είναι η κάνναβη, λόγω της εύκολης αναζήτησης προμηθευτή και της χαμηλής της τιμής. Άλλες δημοφιλείς ουσίες στους τοξικοεξαρτώμενους χρήστες είναι τα οπιούχα, στα οποία υπάγονται η μορφίνη και το παράγωγό της, η ηρωίνη (Κοτσαλής, 2023: 52). Η τελευταία αποτελεί μια ιδιαίτερα εθιστική ουσία, που προκαλεί εξάρτηση. Υπάρχουν και διεγερτικά οπιοειδή, όπως είναι η φαιντανύλη και η μεθαδόνη που χρησιμοποιούνται για την απεξάρτηση από την ηρωίνη.³ Τα οπιούχα χορηγούνται ως παυσίπονα και μπορούν να προκαλέσουν απελευθέρωση του νευροδιαβιβαστή ντοπαμίνη στον εγκέφαλο, προκαλώντας ευφορία, αλλά σε επαναλαμβανόμενη χρήση μπορούν να οδηγήσουν σε εξάρτηση (Δάλλα, Δελή & Αντωνίου, επιμ. Παπαρηγόπουλος & Δάλλα, 2018: 129). Άλλες γνωστές ναρκωτικές ουσίες που προτιμώνται από τους χρήστες είναι τα ψυχοδιεγερτικά στα οποία συγκαταλέγονται η κοκαΐνη, η αμφεταμίνη και η μεθαμφεταμίνη. Οι ουσίες αυτές χρησιμοποιούνταν από την ιατρική ως διεγερτικά: πχ. η αμφεταμίνη αυξάνει την εγρήγορση και συμβάλλει στην ισχυροποίηση της προσοχής (Δελή, Πούλια & Αντωνίου, επιμ. Παπαρηγόπουλος & Δάλλα, 2018: 137). Ωστόσο, πρόκειται για ουσίες εξαιρετικά εθιστικές και γι' αυτό η χρήση τους πλέον είναι περιορισμένη. Τέλος, άλλες ναρκωτικές ουσίες είναι τα παραισθησιογόνα, ή αλλιώς ψυχεδελικές ουσίες, όπως είναι η έκσταση (MDMA), το διαιθυλαμίδιο του λυσεργικού οξέος (LSD), η μεσκαλίνη και η ψυλοκυβίνη (μαγικά μανιτάρια). Οι ουσίες αυτές προκαλούν

³Ο Γρίβας επισημαίνει τη διαφορά των οπιούχων και των οπιοειδών: οπιούχα περιέχονται στο όπιο, ενώ τα οπιοειδή όπως (μεθαδόνη, πεθιδίνη, μεπεριδίνη) είναι εξ ολοκλήρου εργαστηριακά συνθετικά προϊόντα (Γρίβας, 1995: 41).

αλλαγή στην αντίληψη, στη σκέψη και στα συναισθήματα (Δάλλα, επιμ. Παπαρηγόπουλος & Δάλλα, 2018: 147).

Στην πλειονότητά τους οι ουσίες επιλέγονται λόγω της ευφορίας που επιφέρουν ύστερα από την κατανάλωση τους και της ψευδούς αίσθησης υπεροχής (Geibprasert, Gallucci & Krings, 2010). Άλλο κριτήριο, για την επιλογή ενός ναρκωτικού, είναι η οικονομική κατάσταση του χρήστη, η τιμή του σκευάσματος, η προσβασιμότητα σε αυτό, καθώς και η σωματική και ψυχική κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο χρήστης. Είθισται οι νεαροί χρήστες που ξεκινούν τη δοκιμή των ναρκωτικών να προτιμούν «ελαφρά» ναρκωτικά, όπως κάνναβη και ύστερα να καταλήγουν να επιλέξουν κάποιο άλλο, πιο δραστικό ναρκωτικό (Καράμπελα, 1988: 231). Στο ισχύον ελληνικό νομικό πλαίσιο επισημαίνονται ρητά οι ουσίες που θεωρούνται ναρκωτικές, καθώς και εκείνες που εξαιρούνται. Βέβαια, ανάλογα με το νομικό σύστημα της εκάστοτε κοινωνίας η χρήση ορισμένων ναρκωτικών είναι νόμιμη, ενώ σε άλλες παράνομη. Παρόλα αυτά, η αντιμετώπιση των τοξικοεξαρτημένων αποτελεί ένα παγκόσμιο ζήτημα, το οποίο απασχολεί τους διεθνείς οργανισμούς. Ορισμένοι θεωρητικοί υποστηρίζουν την αποποινικοποίηση της χρήσης ναρκωτικών, ώστε να αποφεύγονται οι παράνομες συναλλαγές και να γίνεται κρατικός έλεγχος των ουσιών. Ένα τέτοιο παράδειγμα, αποτελεί η περίοδος της ποτοαπαγόρευσης, στην Αμερική, όπου το αλκοόλ είχε απαγορευτεί για 13 χρόνια (1920-1933) και οι καταναλωτές απευθύνονταν σε παράνομα κυκλώματα για την εξασφάλιση των αλκοολούχων ποτών, ενώ η ποιότητά τους ήταν αμφίβολη (Mahan & O' Neil, 1997: 32). Στην περίπτωση των ναρκωτικών, τα περισσότερα κράτη της Δύσης τάσσονται κατά της χρήσης των εν λόγω ουσιών. Η επικρατούσα άποψη, ιδιαίτερα για τη χρήση οπιούχων, είναι ότι επιφέρουν «λευκό θάνατο». Απάντηση στην παραπάνω άποψη, δίνουν ορισμένοι ερευνητές που υποστηρίζουν πως ο θάνατος προέρχεται από τα νοθευμένα συστατικά των ουσιών που κυκλοφορούν στη μαύρη αγορά και ότι οι ουσίες αυτές στην καθαρή τους μορφή δεν επιφέρουν τα ίδια αποτελέσματα (Γρίβας, 1995: 25). Άλλο επιχείρημα που ενισχύει τη νομιμοποίηση της χρήσης ναρκωτικών, είναι το παράδειγμα των Αμερικανών στρατιωτών στο Βιετνάμ. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, πολλοί στρατιώτες λάμβαναν μεγάλες ποσότητες ηρωίνης, αλλά όταν επέστρεψαν στην

πατρίδα τους, τη διέκοψαν. Συγκεκριμένα, από τους 80.000 απόστρατους, μόνο το 10% εξ αυτών συνέχισε τη χρήση, ενώ το υπόλοιπο 90% κατάφερε να τη διακόψει με δική του πρωτοβουλία και χωρίς καμία θεραπευτική παρέμβαση (στο ίδιο: 65). Μολοταύτα, στην περίπτωση των ναρκωτικών, ίσως η αποποινικοποίηση της χρήσης να επέφερε δραματική αύξηση των χρηστών και των εξαρτημένων, εντείνοντας τα κοινωνικά προβλήματα, περισσότερο από ό, τι προκαλεί η απαγόρευση τους (Διεθνής Αντιαπαγορευτική Ένωση, 1991: 48). Παραδείγματος χάριν, τη χρονική περίοδο 1898-1914, η ηρωίνη διακινούνταν στην Αμερική ελεύθερα, με αποτέλεσμα ο αριθμός των εξαρτημένων χρηστών να ξεπεράσει τους 200.000 (Ζαφειρίδης, 2009: 105).

Στην ελληνική νομοθεσία, η πώληση, διακίνηση, προμήθεια ή συναλλαγή ναρκωτικών ουσιών αποτελεί ποινικό αδίκημα⁴, εκτός από μία περίπτωση. Συγκεκριμένα, *αν πρόκειται για εξαρτημένο που τέλεσε πράξη του άρθρου 29 παρ. 1 και 2 του ν. 4139/2013⁵, αυτός παραμένει ατιμώρητος [...] ο οποίος για δική του αποκλειστικά χρήση, με οποιονδήποτε τρόπο προμηθεύεται ή κατέχει ναρκωτικά, σε ποσότητες που δικαιολογούνται μόνο για την ατομική του χρήση ή κάνει χρήση αυτών ή καλλιεργεί φυτά κάνναβης [...] ο κατηγορούμενος κηρύσσεται αθώος* (Κοτσαλής, 2023: 284). Η Ελλάδα, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, αποτελεί πύλη εισόδου για τα ναρκωτικά στην Ευρώπη, καθώς η μεγαλύτερη παραγωγή αυτών, με κυριότερη την ηρωίνη, προέρχεται από χώρες της Ασίας. Αν, λοιπόν, η διακίνηση ναρκωτικών καταφέρει να εισέλθει στην ελληνική επικράτεια, χωρίς την έγκαιρη παρέμβαση των ελληνικών αρχών, τότε υπάρχει κίνδυνος να εξαπλωθεί σε όλη την Ευρώπη (Συντονιστικό όργανο δίωξης ναρκωτικών, ΣΟΔΝ ΕΜΠ, 2009: 33). Από την άλλη, η εισροή των παράνομων ουσιών στην Ελλάδα, μπορεί να ευθύνεται για την

⁴Ως εμπορία ναρκωτικών σύμφωνα με το άρθρο 20 παρ. 1, του ν. 4139/2013 *όποιος [...] διακινεί παράνομα ναρκωτικά, τιμωρείται με κάθειρξη τουλάχιστον οκτώ (8) ετών και με χρηματική ποινή έως 300.00 ευρώ.*

Ως έγκλημα διακίνησης ναρκωτικών νοείται κάθε πράξη με την οποία συντελείται η κυκλοφορία ναρκωτικών ουσιών ή πρόδρομων ουσιών [...] και ιδίως η εισαγωγή, η εξαγωγή, η διαμετακόμιση, η πώληση, η αγορά, η προσφορά, η διανομή, η διάθεση, η αποστολή, η παράδοση, η αποθήκευση, η παρακατάθεση, η παρασκευή, η κατοχή, η μεταφορά, η νόθευση, η πώληση νοθευμένων ειδών μονοπωλίου ναρκωτικών ουσιών, κλπ... (άρθρο 20, παρ. 2 στον ν. 4139/2013).

⁵Αφορά τη χρήση, προμήθεια ή κατοχή ναρκωτικών ουσιών (άρθρο 29, παρ. 1 & 2, στον ν. 4139/2013)

εμφάνιση μεγάλων ποσοστών τοξικοεξαρτημένων. Σύμφωνα με στοιχεία του 2020, από τις 35 ελεγχόμενες παραδόσεις (ΕΠ), οι 32 αφορούσαν κατασχέσεις ναρκωτικών ουσιών μέσα σε ταχυδρομικό δέμα από ευρωπαϊκές χώρες (Ισπανία, Ιταλία, Γερμανία και Ελβετία), αμερικανικές χώρες (ΗΠΑ, Τρινιντάντ & Τομπάγκο) και από αφρικανικές χώρες (Κένυα, Ζιμπάμπουε, Ουγκάντα, Ρουάντα, Μοζαμβίκη, Κονγκό, Ν. Αφρική και Νιγηρία), (Συντονιστικό όργανο δίωξης ναρκωτικών, ΣΟΔΝ ΕΜΠ, 2020: 25-26). Τα δέματα μπορούσαν να έχουν ενδιάμεσους σταθμούς (Ην. Βασίλειο, ΗΠΑ και Μπαχρέιν), με τελικό τους προορισμό την Ελλάδα ή άλλες χώρες (Ισπανία, Κύπρος). Τα ποσοστά του 2020 ήταν εμφανώς μικρότερα σε σχέση με εκείνα του 2019, με πιθανή εξήγηση τον περιορισμό κυκλοφορίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας, COVID 19. Το βέβαιο είναι πως η Ελλάδα αποτελεί έναν πόλο έλξης για τους εμπόρους ναρκωτικών και ίσως για το λόγο αυτό, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Ευρώπη, γίνονται έρευνες, τόσο για την πάταξη του οργανωμένου εγκλήματος που αφορά τα ναρκωτικά, όσο και για τη χάραξη πολιτικών που θα βοηθήσουν τους τοξικοεξαρτημένους να αποβάλλουν την εξάρτηση. Η Ευρωπαϊκή Ένωση δίνει, συχνά, προτεραιότητα στη χρηματοδότηση εφαρμογών, προγραμμάτων και πρωτοβουλιών, για την αντιμετώπιση της εξάρτησης (Ζαραφωνίτου & Τσίγκανου, 2002: 12).

Καταλήγοντας, παρά τις αντικρουόμενες απόψεις, η χρήση ναρκωτικών μπορεί να οδηγήσει σε εξάρτηση. Ωστόσο, δεν αποκλείεται η ύπαρξη χρηστών με περιστασιακή χρήση, χωρίς συμπτώματα εθισμού.

1.2 Εννοιολόγηση ουσιοεξάρτησης

Η εξάρτηση και η χρήση ναρκωτικών δεν είναι απαραίτητα έννοιες ταυτόσημες. Οι ειδικοί κάνουν λόγο για ουσιώδη διαφορά μεταξύ της απλής ή περιστασιακής χρήσης και της εξάρτησης. Στις δύο πρώτες περιπτώσεις, ο χρήστης έχει τον έλεγχο του εαυτού του και αποφασίζει συνειδητά αν, και πότε θα καταναλώσει ναρκωτικά (Χάιδου, 2016: 51). Αντίθετα, όταν υπάρχει εξάρτηση, ο οργανισμός παρουσιάζει τέτοια σωματικά και ψυχολογικά συμπτώματα, ώστε ο

χρήστης δεν μπορεί να αντισταθεί στην επιθυμία του για χρήση ναρκωτικών. Στη ξένη βιβλιογραφία συναντώνται οι όροι drug abuse (χρήση ναρκωτικών) και drug dependence (τοξικομανία). Τη δεκαετία του 1950 ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO) σε μια προσπάθεια να δώσει έναν ορισμό που θα ίσχυε για την κατάχρηση όλων των ναρκωτικών και όχι απλώς εκείνων που προκαλούν σωματική εξάρτηση, υιοθέτησε τον όρο τοξικομανία (Goode, 1999: 45). Ο κοινωνιολόγος Eliot Freidson ανέφερε ότι η χρήση ναρκωτικών επιφέρει «ψυχική εξάρτηση», επειδή λόγω της ευχαρίστησης που προσφέρει στον χρήστη, εκείνος εξακολουθεί να την επαναλαμβάνει, όπως συμβαίνει και με άλλες ουσίες. Όμως, στην περίπτωση άλλων ουσιών, η διακοπή της κατανάλωσης, μπορεί να επιτευχθεί εύκολα από τον λήπτη, καθώς δεν υφίσταται σωματική εξάρτηση (στο ίδιο: 45).

Αναφορικά με τον ελληνικό νόμο, εξαρτημένος είναι *«αυτός που απέκτησε την έξη της χρήσης ναρκωτικών και δεν μπορεί να την αποβάλει με δικές του δυνάμεις»* (άρθρο 30, παρ. 1 στον Ν. 4139/2013). Υπό το πρίσμα της επιστήμης της φαρμακολογίας η εξάρτηση μπορεί να διακριθεί σε ψυχολογική και σε σωματική. Στην πρώτη περίπτωση ο χρήστης εξαρτάται ψυχολογικά από μια ουσία, όταν διακατέχεται από διαρκή επιθυμία για κατανάλωση της ουσίας, ακόμα και αν αυτό συμβαίνει περιστασιακά, όταν παρουσιάζει τάση για αύξηση της αναγκαίας δόσης, όταν λαμβάνει ευχαρίστηση από τη λήψη της και όταν έπονται δυσάρεστα αποτελέσματα που μπορεί να επηρεάσουν τον ίδιο, αλλά και το κοινωνικό του περιβάλλον. Στη σωματική εξάρτηση ισχύουν όλα τα προηγούμενα, με τη διαφορά ότι τα συμπτώματα είναι πιο έντονα και γίνονται αντιληπτά από τον περίγυρο (Μαρσέλος, 1997: 21). Ένα σωματικό σύμπτωμα που παρατηρείται στους εξαρτημένους χρήστες είναι το σύνδρομο στέρησης, όπου ο χρήστης εμφανίζει έντονες διαταραχές σε φυσιολογικές λειτουργίες. Το στερητικό σύνδρομο είναι σύμπτωμα εξάρτησης καθώς όταν οι επιδράσεις της ουσίας αποβληθούν από τον οργανισμό, εκείνος αντιδρά, φέρνοντας πολλές φορές σε κίνδυνο τον χρήστη (Διεθνής Αντιαπαγορευτική ένωση L.I.A., 1991: 111). Άλλα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της εξάρτησης μπορούν να θεωρηθούν οι αποτυχημένες απόπειρες του χρήστη να διακόψει τη χρήση και η συνέχιση της χρήσης ακόμα και όταν υπάρχει επίγνωση για τις επικείμενες επιπτώσεις (Χάιδου, 2016: 52).

Συναντώνται, ακόμη, οι όροι «ναρκομανής» ή «τοξικομανής» οι οποίοι χρησιμοποιούνται από τα ΜΜΕ ακόμη και για χρήστες που μπορεί να κάνουν περιστασιακή χρήση. Οι όροι αυτοί, όμως, είναι περισσότερο συνυφασμένοι με ομάδα ατόμων στους οποίους τα ναρκωτικά είναι τρόπος και μέρος ζωής (Παπαδάτου, 2001: 37).

Στην παρούσα μελέτη, το ενδιαφέρον θα επικεντρωθεί κυρίως στους εξαρτημένους χρήστες, χωρίς όμως να αποκλειστούν οι περιστασιακοί χρήστες, λόγω της συμπερίληψής τους στις διεθνείς έρευνες.

1.3 Παράγοντες κινδύνου για τη χρήση και την τοξικοεξάρτηση

Στη μελέτη των κοινωνικών επιστημών, όπως είναι η Εγκληματολογία, γίνεται κυρίως διερεύνηση των παραγόντων και όχι των αιτιών για την έναρξη της εγκληματικής δράσης. Η εύρεση του αιτίου επιτρέπει την πρόβλεψη για την έκβαση ενός αποτελέσματος ανεξαρτήτως άλλων παραμέτρων. Επομένως, όταν γίνεται αναφορά σε αίτιο, ο λόγος που έχει καθοριστεί ως αιτία της πράξης, θα οδηγεί πάντα και χωρίς καμία εξαίρεση σε ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Για το λόγο αυτό, η ανακάλυψη των αιτιών είναι προτιμότερη στη μελέτη των θετικών επιστημών, παρά στις κοινωνικές επιστήμες οι οποίες ασχολούνται με τις δράσεις δρώντων υποκειμένων, οι οποίες δεν μπορούν να προβλεφθούν. Αντίθετα, μέσω της διερεύνησης των παραγόντων δεν μπορεί να εξασφαλιστεί ένα βέβαιο αποτέλεσμα. Οι παράγοντες «διευκολύνουν» σε μεγάλο βαθμό την τέλεση ενός εγκλήματος και συνήθως είναι παραπάνω από ένας (Αλεξιάδης, 2011: 45). Ο παράγοντας κινδύνου (risk factor), σύμφωνα με τους Zara και Farrington είναι μια μεταβλητή που δείχνει να προβλέπει την αυξημένη πιθανότητα διάπραξης ενός εγκλήματος (Zara & Farrington, 2016: 154). Στην περίπτωση της έναρξης χρήσης ναρκωτικών ουσιών και της εγκληματικής δράσης, υπάρχουν πολλοί παράγοντες που έχουν φανεί πως συνδέονται με την εκδήλωσή τους. Παρακάτω θα διερευνηθούν ποιοι είναι αυτοί οι παράγοντες και ποια είναι πιθανότητα να

οδηγήσουν είτε στην έναρξη της χρήσης ή την εξάρτηση, είτε στην τέλεση εγκλήματος.

Αρχικά, ένας παράγοντας που φαίνεται να παίζει ρόλο ως προς την έναρξη χρήσης ναρκωτικών είναι το φύλο. Οι άντρες, όπως προκύπτει από τα ερευνητικά δεδομένα, αποτελούν την πλειοψηφία των χρηστών. Σε έρευνα για τη χρήση αλκοόλ και ναρκωτικών ανάμεσα στους φοιτητές του πανεπιστημίου του São Paulo της Βραζιλίας, τα έτη 1996 και 2001, έδειξε ότι το ποσοστό των ανδρών χρηστών ήταν μεγαλύτερο. Συγκεκριμένα, το 1996 το ποσοστό των χρηστών ήταν 57% για τους άνδρες και 43% για τις γυναίκες, ενώ το 2001 το ποσοστό των ανδρών είχε ελαφρώς αυξηθεί στο 57,8% και το ποσοστό των γυναικών ήταν στο 42,2%. Τα ναρκωτικά που είχαν προτιμηθεί για χρήση ήταν μαριχουάνα, αμφεταμίνες, εισπνεόμενα και παραισθησιογόνα (Wagner, Stempliuk, Zilberman, Barroso & Andrade, 2007). Παρόμοια διάκριση ως προς το φύλο διαφαίνεται και στην πιθανότητα εμπλοκής σε έγκλημα. Έρευνα που εξέτασε 139.925 συλληφθέντες (107.573 άνδρες) για την ανεύρεση χρήσης παράνομων ουσιών στην Αγγλία και την Ουαλία, την περίοδο 2005-2009, έδειξε ότι άνδρες χρήστες οπιούχων και κοκαΐνης τελούσαν περισσότερο από τις γυναίκες χρήστες παρόμοιων ναρκωτικών, διαρρήξεις, κλοπές οχημάτων και ληστείες (Pierce, Hayhurst, Bird, Hickman, Seddon, Dunn & Millar, 2015: 54). Διαφαίνεται, λοιπόν, ότι το φύλο αποτελεί έναν ισχυρό παράγοντα τόσο για την χρήση-εξάρτηση ναρκωτικών, όσο και για την τέλεση εγκλήματος. Τα τελευταία χρόνια, όμως, παρατηρείται μια αυξητική τάση των γυναικών που κάνει χρήση και έχει προβληματίσει τους κοινωνικούς επιστήμονες. Ήδη από τη δεκαετία του 80' παρατηρήθηκε αύξηση των συλλήψεων γυναικών που ήταν χρήστες (Καράμπελλα, 1988: 211). Η αυξητική αυτή τάση επιβεβαιώθηκε και από πιο πρόσφατα δεδομένα, την περίοδο 1993 με 2001, όπου παρατηρήθηκε αύξηση συλλήψεων γυναικών για παραβιάσεις σχετικά με τη νομοθεσία περί ναρκωτικών, κατά 22%, ενώ εκείνη των αντρών ήταν μόλις 16% (Moe Angela, 2006: 1). Οι άνδρες χρήστες διαπράττουν ποινικά αδικήματα όλων των κατηγοριών, ενώ οι γυναίκες είναι πιθανότερο να συλληφθούν για παραβάσεις σχετικά με τη νομοθεσία για τα ναρκωτικά. Μια άλλη, μη κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά, την οποία υιοθετούν οι γυναίκες χρήστες είναι η παροχή σεξουαλικών υπηρεσιών με

αντάλλαγμα ποσότητα ναρκωτικών ή χρηματικό αντίτιμο για την απόκτηση της ουσίας (Moe Angela, 2006 :2). Αξίζει να σημειωθεί πως στα αδικήματα αυτά, πολλές φορές οι γυναίκες χρήστες μπορούν να καταλήξουν θύματα σωματικών ή σεξουαλικών αδικημάτων.

Εκτός από το φύλο, άλλος σημαντικός παράγοντας για την έναρξη της χρήσης ή εξάρτησης από τα ναρκωτικά είναι η ηλικία. Οι περισσότεροι εξαρτημένοι ξεκίνησαν τη χρήση από νεαρή ηλικία, περίπου από τα 14-20 έτη (Καράμπελα, 1988: 224). Ευρωπαϊκά δεδομένα του 2017, από 28 κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συμπεριλαμβανομένων και των κρατών της Νορβηγίας και της Τουρκίας, έδειξαν ότι η χρήση αμφεταμινών και 'έκσταση' ήταν έως και δύο ή τρεις φορές υψηλότερη σε άτομα ηλικίας κάτω των 35 ετών, συγκριτικά με άτομα μεγαλύτερης ηλικίας (UNODC, 2018: 11). Η έρευνα, επίσης, έδειξε ότι η χρήση κοκαΐνης προκύπτει τόσο στις ηλικιακές ομάδες των 15-24 και των 45-54, ενώ η διατήρηση της χρήσης κάνναβης είναι υψηλότερη σε άτομα κάτω των 35 ετών (UNODC, 2018: 12). Η προτίμηση των νέων για χρήση, διατήρηση αυτής και πειραματισμού με διάφορες ναρκωτικές ουσίες, δεν είναι νέο εύρημα. Παλαιότερη έρευνα που πραγματοποιήθηκε στον ελλαδικό χώρο, το 1984, έδειξε ότι αξιοπρόσεχτος αριθμός μαθητών έκανε χρήση ναρκωτικών. Συγκεκριμένα, για τις ανάγκες της έρευνας χρησιμοποιήθηκε αντιπροσωπευτικό δείγμα 11.058 μαθητών από 96 σχολεία διάφορων περιοχών της Ελλάδας, της τελευταίας τάξης του γυμνασίου και των τριών τάξεων του λυκείου. Από αυτή προέκυψε ότι το 3,2% των μαθητών της ηλικίας των 14 ετών είχε δοκιμάσει κάποια ναρκωτική ουσία. Το ποσοστό αυξανόταν στο 5% για τις ηλικίες 15-16 και διπλασιαζόταν στο 10,2% για την ηλικία των 17 και άνω (Κοκκέβη, Μαδιάνου και Στεφανή, 1992: 76). Το 50% των μαθητών που είχαν δοκιμάσει ναρκωτική ουσία, ξεκίνησε τη χρήση στη Γ' γυμνασίου (Κοκκέβη, Μαδιάνου και Στεφανή, 1992: 82). Συμπερασματικά, η νεαρή ηλικία και συγκεκριμένα η εφηβεία αποτελεί έναν παράγοντα κινδύνου για την έναρξη χρήσης ουσιών, λόγω της ιδιαιτερότητας που χαρακτηρίζει αυτή την ηλικιακή περίοδο. Αυτό συμβαίνει, διότι, κατά την εφηβεία, το άτομο βρίσκεται στην πιο κρίσιμη περίοδο που αναπτύσσεται η προσωπικότητα του και ο έφηβος έρχεται αντιμέτωπος με βιολογικές, ψυχολογικές και κοινωνικές αλλαγές (Παπαδάτος,

2001: 145). Σύμφωνα με τις απαντήσεις των ερωτηθέντων της παραπάνω έρευνας οι λόγοι δοκιμής ναρκωτικών και κυρίως μαριχουάνας ήταν η περιέργεια, η αίσθηση ευχαρίστησης, η απαλλαγή από προσωπικά προβλήματα και ο θυμός ή η απογοήτευση (Κοκκέβη, Μαδιάνου και Στεφανή, 1992: 81). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι η έναρξη χρήσης ναρκωτικών που ξεκινά σε νεαρή ηλικία συνδέεται με αρνητικές επιπτώσεις τόσο στην εύρεση εργασίας, όσο και στην απόκτηση μόρφωσης (Henkel Dieter, 2011: 11). Η ηλικία αποτελεί, επίσης, παράγοντα κινδύνου για την εμπλοκή σε εγκλήματα. Ο Γάλλος στατιστολόγος Quetelet ήταν ο πρώτος που επεσήμανε την σχέση ηλικίας και εκδήλωσης εγκλήματος τη χρονική περίοδο 1826-1829 και ανακάλυψε πως η συχνότητα τέλεσης εγκλήματος αυξανόταν με την ηλικία, κορυφωνόταν γύρω στα 25 έτη και έπειτα άρχιζε να μειώνεται (Rocque, Posick & Hoyle, 2015: 2). Σε έρευνα που διεξήχθη σε άρρενες που είχαν γεννηθεί το 1953 και είχαν καταδικαστεί εκ νέου εντός πενταετίας, βρέθηκε ότι το ποσοστό μειώθηκε στην ηλικία των 25 ετών, σε σχέση με την ηλικία των 17 (από 42% που ήταν στην ηλικία των 17, σε 16% στην ηλικία των 25). Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και έρευνα των Glueck, όπου διαπιστώθηκε ότι οι μισοί από τους ανήλικους παραβάτες σταμάτησαν να βρίσκονται αντιμέτωποι με το νόμο μετά την ηλικία των 25-31 ετών (Ζαραφωνίτου, 2023: 121).

Σε πολλές έρευνες που διεξάγονται για τη διερεύνηση των παραγόντων που συμβάλλουν στην έναρξη της χρήσης ναρκωτικών ουσιών καθώς και στην εμπλοκή στην παραβατικότητα λαμβάνονται υπόψη και άλλες παράμετροι όπως το εκπαιδευτικό και κοινωνικοοικονομικό επίπεδο. Τόσο οι χρήστες ναρκωτικών όσο και εκείνοι που έχουν εμπλακεί με το νόμο, παρουσιάζουν χαμηλά ποσοστά γενικής μόρφωσης και οι περισσότεροι παρουσιάζουν προβλήματα μάθησης. Έρευνα που διεξήχθη το 2015 σε 28 χώρες έδειξε ότι η απουσία μελέτης βιβλίων για διασκέδαση και οι διαρκείς απουσίες από το σχολείο, σχετίστηκαν σημαντικά με πειραματική, επεισοδιακή⁶ και συχνή χρήση κάνναβης και κοκαΐνης⁷ (Gerra et al, 2020: 7).

⁶Στην εν λόγω έρευνα οι ερευνητές όρισαν ως επεισοδιακούς χρήστες (episodic users) τους μαθητές που έκαναν χρήση ναρκωτικών περισσότερες από δύο φορές, αλλά λιγότερες από είκοσι, τον τελευταίο μήνα (δηλαδή το μήνα που προηγήθηκε της συμμετοχής στην έρευνα). (Gerra et al, 2020: 3).

Παρόμοια αποτελέσματα παρουσιάζονται και στην περίπτωση της εμπλοκής στο έγκλημα, καθώς η πλειοψηφία των κρατουμένων έχει περιορισμένη μόρφωση. Ιδιαίτερα, για τους νεαρούς παραβάτες που εισέρχονται σε καταστήματα κράτησης, η μόρφωσή τους διακόπτεται (αν δεν έχει ήδη σταματήσει λόγω των εγκληματικών δραστηριοτήτων) και έτσι πολλοί από αυτούς δεν καταφέρνουν να ολοκληρώσουν την υποχρεωτική εκπαίδευση (Δημητρούλης, Θεμελή και Ρηγούτσου, 2008: 200).

Αναφορικά με το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, έχει παρατηρηθεί ότι οι περισσότεροι χρήστες προέρχονται από χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Παρόλα αυτά υπάρχουν ορισμένα ερευνητικά δεδομένα που δείχνουν πως οι χρήστες μπορεί να προέρχονται από οικογένειες με υψηλό εισόδημα. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη Νορβηγία, το 1992, οι ερευνητές εξέτασαν αν το εκπαιδευτικό και οικονομικό υπόβαθρο των γονέων των μαθητών επηρεάζει την πιθανότητα δοκιμής ναρκωτικών και έδειξε ότι όσοι μαθητές προέρχονταν από οικογένειες με υψηλό εκπαιδευτικό υπόβαθρο, σχετίστηκαν με τη δοκιμή κάνναβης (Pedersen et al, 2022). Το οικονομικό υπόβαθρο μπορεί να επηρεάσει επίσης την πιθανότητα δοκιμής ναρκωτικών ή τη συνέχιση της χρήσης. Σε γαλλική έρευνα διαπιστώθηκε ότι οι νέοι από εύπορες οικογένειες ήταν περισσότερο πιθανό να μπουν σε πειρασμό να κάνουν χρήση κάνναβης, ενώ όσοι ανήκαν σε οικογένειες με χαμηλό οικονομικό υπόβαθρο ήταν πιθανότερο να κάνουν συστηματική και έντονη⁸ χρήση ναρκωτικών (Gerra et al, 2020: 2). Από την άλλη, σε αμερικανική έρευνα διαπιστώθηκε ότι η μετακόμιση σε γειτονιά όπου οι οικογένειες έχουν καλύτερη οικονομική κατάσταση σχετίστηκε με μειωμένη συχνότητα χρήσης μαριχουάνας στα κορίτσια, ενώ η αλλαγή αυτή οδήγησε σε αυξημένη χρήση για τα αγόρια (Patrick, Wightman and Schoeni, 2012). Αναφορικά με τη σύνδεση του οικονομικού υποβάθρου και της εγκληματικότητας, σε φιλανδική έρευνα παρατηρήθηκε ότι η πλειοψηφία των παραβατών που ήταν υπεύθυνοι για την διάπραξη βίαιων

⁷Η έλλειψη μελέτης βιβλίων για διασκέδαση δεν συσχετίστηκε θετικά με την πειραματική χρήση κοκαΐνης.

⁸Ο όρος «heavy use» που χρησιμοποιείται στο άρθρο νοείται ως η χρήση ναρκωτικών που πραγματοποιείται σε τακτική βάση και περιλαμβάνει μεγάλες ποσότητες (Gerra et al, 2020:2).

εγκλημάτων, εγκλημάτων ιδιοκτησίας και οδήγησης υπό την επήρεια μέθης⁹, ανήκε σε χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα (Aaltonen, Kivivuori & Martikainen, 2011). Παρατηρήθηκε ακόμη πως αυτός ο αριθμός των παραβατών διέπραττε περισσότερα αδικήματα, κατά μέσο όρο, με κυριότερα τα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας.

Άλλος παράγοντας που έχει μελετηθεί για να εξακριβωθεί αν σχετίζεται με την έναρξη χρήσης ή εξάρτησης από ναρκωτικά είναι η ανεργία. Σύμφωνα με πορίσματα διεθνούς έρευνας, την περίοδο 1990-2010, διαπιστώθηκε ότι οι νεαροί ενήλικες που ήταν άνεργοι είχαν τέσσερις φορές περισσότερες πιθανότητες να κάνουν χρήση κοκαΐνης ή ηρωίνης (Dieter, 2011: 13). Στην ίδια έρευνα προέκυψε ότι συγχρόνως η χρήση ουσιών μπορεί να αυξήσει την πιθανότητα ανεργίας και να μειώσει τις ευκαιρίες για εύρεση εργασίας (στο ίδιο: 11). Παρατηρήθηκε επίσης και μια ισχυρή σύνδεση μεταξύ χρήσης ουσιών, ανεργίας και ηλικίας.

Παράμετροι όπως η οικογένεια και η επιρροή του φιλικού περιβάλλοντος επιτρέπουν στους ερευνητές να διαπιστώσουν αν και με ποιο τρόπο αυτές οι παράμετροι επηρεάζουν κάποιον για να ξεκινήσει τη χρήση ναρκωτικών, να τη συνεχίσει ή να εμπλακεί στην εγκληματικότητα. Έχει παρατηρηθεί ότι σε πολλές περιπτώσεις, όσοι ξεκίνησαν να κάνουν χρήση ναρκωτικών, προέρχονταν από γονείς που ήταν τοξικοεξαρτημένοι ή είχαν άλλες προβληματικές συνήθειες, όπως αλκοολισμό ή συναισθηματική αποστασιοποίηση από τα παιδιά τους (Καράμπελα, 1988: 221), ενώ όταν υπάρχει οικογενειακή κρίση, οι έφηβοι είναι πιθανό να στραφούν στη χρήση ουσιών (Mendes et al, 1999: 54). Ως προς την έναρξη εγκληματικής δράσης, η σχέση με την οικογένεια φαίνεται να διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο. Σύμφωνα με τη θεωρία του Hirschi, η απουσία ή η ύπαρξη χαλαρών κοινωνικών δεσμών με την οικογένεια, μπορεί να οδηγήσει σε παραβατική συμπεριφορά (Σπινέλλη, 2014: 267). Έρευνα του 1989 στην πόλη της Βοστώνης, έδειξε ότι οι συμπεριφορές των ενηλίκων της οικογένειας συνδέονται στενά με ανάλογες συμπεριφορές των νέων και πως οι δεσμοί των μεγαλύτερων μελών της

⁹Εξαιρέθηκαν τα αδικήματα μικρής σημασίας όπως κλοπή από κατάστημα (shoplifting) και ελαφρές επιθέσεις (minor assaults).

οικογένειας με τα νεότερα, είναι σημαντικοί για την διάπραξη εγκλήματος, καθώς και για τη χρήση ναρκωτικών (Buonanno, 2003: 25).

Ομοίως, η επιρροή του φιλικού περιβάλλοντος φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο στη δοκιμή ναρκωτικών και στην εμπλοκή εγκλημάτων. Σε άρθρο της η Pilkington, το 2007, ανέφερε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις, η απόφαση να ξεκινήσει κάποιος τη χρήση ναρκωτικών συνδέεται περισσότερο με συναισθηματικές ανάγκες και υποχρεώσεις απέναντι σε φίλους, παρά με μία λογική εκτίμηση της σχετικής ευχαρίστησης και του κινδύνου (Foster & Spencer, 2013: 224). Η προσκόλληση σε κάποιον που κάνει χρήση ουσιών, μπορεί να συμβεί όταν κάποιος αισθάνεται απομονωμένος ή περιθωριοποιημένος από το υπόλοιπο σύνολο και βρίσκει στο πρόσωπο του χρήστη κάποιον στον οποίο μπορεί να εκφραστεί και να μην τον επικρίνει. Από την άλλη, την εξήγηση για τη σχέση του εγκλήματος με την επίδραση του φιλικού περιβάλλοντος, δίνει η θεωρία του Sutherland, περί διαφορικής συναναστροφής (differential association), όπου η εγκληματική δράση μαθαίνεται, ύστερα από τη συναναστροφή με πρόσωπα τα οποία έχουν συνδεθεί με προσωπικούς δεσμούς και που η επίδρασή τους είναι ισχυρότερη, από το σεβασμό απέναντι στο νόμο (Αλεξιάδης, 2011: 67-68). Έρευνα του Glaeser και των συνεργατών του, έδειξε πως η επίδραση των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων σε πλαίσιο γειτονιάς μπορούσε να οδηγήσει κυρίως σε εγκλήματα μικρότερης βαρύτητας, όπως κλοπές, και σε μέτρια έως σοβαρά αδικήματα, όπως ληστεία, διάρρηξη και επίθεση (Buonanno, 2003: 25).

Τέλος, ένας επιπρόσθετος παράγοντας που έχει συνδεθεί με την έναρξη χρήσης και την τοξικοεξάρτηση είναι η ψυχολογική κατάσταση των χρηστών. Έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην Καλιφόρνια κατέδειξε μερικά χαρακτηριστικά που παρατηρήθηκαν στους χρήστες ναρκωτικών: οι χρήστες που μελετήθηκαν παρουσίαζαν έλλειψη αξιοπιστίας, υπευθυνότητας και παραγωγικότητας, απουσία φιλοδοξιών και κοινωνικών δεσμών, αδιαφορία για τα γεγονότα γύρω τους, αστάθεια ως προς τις απόψεις τους, απρόβλεπτες αντιδράσεις, ή έντονες, όταν διακατέχονταν από αρνητικά συναισθήματα και αποστασιοποίηση από το κοινωνικό τους περιβάλλον (Shedler & Block, 1990). Άλλες έρευνες έχουν επικεντρωθεί στη σύνδεση της χρήσης ναρκωτικών και των ψυχιατρικών παθήσεων.

Για παράδειγμα, σε αμερικανική έρευνα φάνηκε ότι το ποσοστό των εξαρτημένων χρηστών από ναρκωτικές ουσίες παρουσίαζε αγχώδη διαταραχή σε ποσοστό 28,3%, συναισθηματικές διαταραχές 26,4%, αντικοινωνική προσωπικότητα 17,8% και σχιζοφρένεια 6,8% (Regier et al, 1990). Αν και δεν υπάρχουν έγκυρα δεδομένα που να αποδεικνύουν αν είναι αποτέλεσμα κληρονομικότητας ή αν οι ίδιες οι ουσίες προκαλούν αυτές τις παθήσεις, το γεγονός είναι ότι ένα μεγάλο ποσοστό χρηστών αντιμετωπίζει και τέτοια ζητήματα.

Καταλήγοντας, η έναρξη χρήσης ουσιών, η τοξικοεξάρτηση και η τέλεση εγκλήματος μπορούν να αποδοθούν σε ένα σύνολο παραγόντων, οι οποίοι ενδέχεται να είναι μεμονωμένοι ή να συνδυάζονται μεταξύ τους. Επιπλέον, η επίδραση των παραγόντων είναι διαφορετική για κάθε άτομο, ανάλογα με τις προσωπικές του εμπειρίες και την αντίληψη. Πρωταρχικό ρόλο, πάντως, για την έναρξη χρήσης και την τοξικοεξάρτηση φαίνεται να παίζει η ηλικία και το φύλο. Αν και ο πληθυσμός των γυναικών, φαίνεται να αυξάνεται όσο περνούν τα χρόνια, οι άνδρες δεν έχουν πάψει να αποτελούν την πλειοψηφία των χρηστών. Αδιαμφισβήτητη είναι η επίδραση που ασκεί η οικογένεια και το φιλικό περιβάλλον του χρήστη, ενώ εξίσου σημαντικό ρόλο παίζει και η εκπαίδευση, κυρίως λόγω της έλλειψης κινήτρων και στόχων, που οδηγεί σε έλλειψη αυτοεκτίμησης. Οι παράγοντες που σχετίζονται με το έγκλημα, φαίνεται σε ορισμένες περιπτώσεις να είναι παρόμοιοι με εκείνους που σχετίζονται με την χρήση και την τοξικοεξάρτηση, γεγονός που δημιουργεί ερωτηματικά σχετικά με το πόσο συνδεδεμένα είναι το ένα με το άλλο. Στην επόμενη ενότητα θα εξεταστεί, σύμφωνα με τα υπάρχοντα ερευνητικά δεδομένα, αν υπάρχει πράγματι σύνδεση μεταξύ τους, ή αν διαφοροποιούνται.

1.4 Χρήση ναρκωτικών, τοξικοεξάρτηση και εγκληματική συμπεριφορά

Η εμπλοκή με το έγκλημα και την παραβατικότητα φαίνεται να συνδέεται με τη χρήση παράνομων ουσιών. Όπως προκύπτει από τα στατιστικά δεδομένα, μεγάλος αριθμός παραβατών κάνει χρήση ναρκωτικών ή έχει εξάρτηση από αυτά. Σύμφωνα

με αναφορές του Drug Use Forecasting (DUF), το 60% των συλληφθέντων σε 22 μεγάλες πόλεις ήταν χρήστες ναρκωτικών (Leukefeld & Tims, 1993: 77).

Για την εξήγηση της σύνδεσης έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Το Ευρωπαϊκό Κέντρο Παρακολούθησης Ναρκωτικών και Τοξικομανίας (European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction) έχει περιγράψει τη σύνδεση τους με τέσσερις τρόπους: την περίπτωση όπου η διάπραξη εγκλήματος συμβαίνει ύστερα από χρήση ναρκωτικών, την εμπλοκή με εγκληματικές δραστηριότητες για την εξασφάλιση της δόσης ή την αποκόμιση χρημάτων, τη συμμετοχή σε εγκλήματα που αφορούν τη νομοθεσία περί ναρκωτικών και την τέλεση εγκλημάτων από οργανωμένες ομάδες που προμηθεύονται και διανέμουν ναρκωτικά προϊόντα (Best & Colman, 2020: 9).

Οι θεωρίες που έχουν διατυπωθεί για τη σύνδεση ναρκωτικών και εγκλήματος προσπαθούν να διασαφηνίσουν αν η χρήση ναρκωτικών επιφέρει εμπλοκή με το έγκλημα ή αν η εμπλοκή με την παραβατικότητα οδηγεί στη χρήση. Αναφορικά με την πρώτη περίπτωση, η κατάχρηση ουσιών μπορεί να αυξήσει την πιθανότητα διάπραξης εγκλήματος μειώνοντας την κρίση και την αναστολή (Davis, Bahr & Ward, 2012: 451). Υπάρχουν κλινικές μελέτες που δείχνουν πως οι διεγερτικές ουσίες (πχ, μεθαμφεταμίνη) μπορούν να προκαλέσουν επιθετική συμπεριφορά ή βίαιες αντιδράσεις (Cartier et al, 2006: 436). Ειδικότερα, όσον αφορά το βίαιο έγκλημα, υπάρχουν πολλά ερευνητικά δεδομένα που συνδέουν τη χρήση ναρκωτικών ουσιών και την ανάμιξη σε εγκλήματα βίας (Håkansson & Berglund, 2012). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί το εξής: η κατανάλωση μιας ναρκωτικής ουσίας δεν προκαλεί την εγκληματική συμπεριφορά, αλλά μπορεί να μειώσει την ικανότητα ελέγχου των συναισθημάτων. Σύμφωνα με μελέτη νευροεπιστημόνων, η επαναλαμβανόμενη χρήση ναρκωτικών μπορεί να προκαλέσει αλλαγές στον εγκέφαλο και συγκεκριμένα μπορεί να επηρεάσει τις περιοχές που σχετίζονται με τη λήψη αποφάσεων (Lyvers, 2000: 24-25). Η χρήση, μάλιστα, ορισμένων ναρκωτικών ουσιών, όπως η κοκαΐνη και οι αμφεταμίνες μπορεί να προκαλέσει αύξηση της επιθετικότητας και της παρορμητικότητας, οδηγώντας το άτομο σε ξαφνικές και ανεξέλεγκτες

αντιδράσεις¹⁰. Οι χρήστες συχνά δε μπορούν να προβλέψουν τις συνέπειες της βλάβης που μπορούν να προκαλέσουν τόσο στον εαυτό τους, όσο και στους γύρω τους, λόγω των επιδράσεων των ουσιών στις γνωστικές λειτουργίες. Έτσι, ο χρήστης ενδέχεται να αντιδράσει πιο έντονα και πιο βίαια υπό την επήρεια της ουσίας, από ότι αν ήταν νηφάλιος (Håkansson & Berglund, 2012). Επίσης, υπάρχουν ενδείξεις από τις οποίες προκύπτει ότι τα οπιοειδή και το κρακ δε συνδέονται αιτιωδώς με την έναρξη εγκληματικής σταδιοδρομίας¹¹, αλλά συνδράμουν στην αύξηση των εγκληματικών δραστηριοτήτων ή την επιμήκυνση του χρόνου ενασχόλησης με αυτές (Best & Colman, 2020: 11).

Στον αντίποδα, ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν πως η επαφή με ομάδες ή άτομα που τελούν εγκληματικές δραστηριότητες, μπορούν να οδηγήσουν κάποιον στην έναρξη χρήσης ναρκωτικών, αφού σε αυτές η χρήση είναι κοινωνικά αποδεκτή και είναι διαθέσιμες οι κατάλληλες επαφές για την απόκτησή τους (Best & Colman, 2020: 10). Όταν κάποιος ενταχθεί σε έναν κύκλο όπου οι ναρκωτικές ουσίες κυκλοφορούν ελεύθερα, η πρακτική δυσκολία της εύρεσης και προμήθειας εξαφανίζεται (Davis, Bahr & Ward, 2012: 451). Επιπροσθέτως, σε ορισμένες εγκληματικές ομάδες, η χρήση ουσιών μπορεί να θεωρείται αποδεκτή και αυτό ενδέχεται να ενισχύσει την πιθανότητα έναρξης χρήσης. Πιο αναλυτικά, αν ένα άτομο περιβάλλεται από άτομα ή ομάδες στις οποίες η χρήση ναρκωτικών δεν είναι αποδεκτή, τότε η πιθανότητα να εμπλακεί με τις ουσίες μειώνεται. Αντίθετα, όταν περιβάλλεται από άτομα που επιτρέπουν ή ακόμη και προτρέπουν κάποιον να κάνει χρήση ουσιών, τότε η πιθανότητα έναρξης χρήσης αυξάνεται. Τα εγκλήματα που προκύπτουν ότι σχετίζονται περισσότερο με τη χρήση ναρκωτικών είναι τα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας όπως, κλοπές από καταστήματα (shoplifting), διαρρήξεις, κλοπές οχημάτων και ληστείες (Best & Colman, 2020: 10).

¹⁰Η παρορμητικότητα ορίζεται ως η έλλειψη συμπεριφορικού αυτοελέγχου και η αδυναμία καθυστέρησης της ικανοποίησης (Lyvers, 2000:24-25).

¹¹Ως εγκληματική σταδιοδρομία νοείται η επαναλαμβανόμενη και συστηματική τέλεση εγκλημάτων σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Αυτή διαιρείται σε τρία στάδια, την αρχή (onset), τη διάρκεια (career length) και το τέλος (dropout ή termination). Το τέλος δεν πρέπει να συγχέεται με την έννοια της αποχής (desistance).

Επομένως, φαίνεται να υπάρχει συσχέτιση μεταξύ της χρήσης ναρκωτικών ουσιών και της τέλεσης εγκλημάτων, αλλά δεν αποδεικνύεται πως υπάρχει αιτιώδης σχέση. Παρατηρείται αυξημένη πιθανότητα να προκύψει το ένα εξαιτίας του άλλου, αλλά χωρίς να είναι γνωστό ποιο προηγείται και ποιο έπεται. Αφενός, η εμπλοκή με παραβατικές πράξεις αυξάνει την πιθανότητα εμπλοκής με ομάδες που προωθούν ναρκωτικές ουσίες ή τις καταναλώνουν και αφετέρου η ίδια η χρήση απαιτεί τη συναναστροφή με παραβατικές ομάδες, οι οποίες μπορούν να παρέχουν ναρκωτικά. Υπάρχει και μία άποψη που απορρίπτει εντελώς τη θεώρηση περί σύνδεσης μεταξύ των δύο και ότι η σχέση αυτή είναι επίπλαστη και οφείλεται στην ύπαρξη μιας τρίτης μεταβλητής, με την οποία συνδέονται η χρήση ναρκωτικών και το έγκλημα (Κίτσος Γιώργος, 2002: 182). Πιο αναλυτικά, δεν αναγνωρίζεται συσχέτιση μεταξύ χρήσης και εγκληματικότητας, αλλά σύνδεση χρήσης και τρίτης μεταβλητής, η οποία είναι η ίδια που σχετίζεται με την εγκληματική συμπεριφορά. Αυτή η μεταβλητή δεν είναι καθορισμένη, αλλά θα μπορούσε να αποδίδεται στην ύπαρξη διαλυμένης οικογένειας, διαταραγμένης προσωπικότητας, έλλειψη ωριμότητας, κλπ..

Παρατηρείται, λοιπόν, ότι δε διαφαίνεται ποια περίπτωση εμφανίζεται πρώτη, η εξάρτηση ή η εμπλοκή με το έγκλημα. Επιπλέον, παρόλο που υπάρχουν δεδομένα που δείχνουν πως παρουσιάζονται μαζί, δεν αποδεικνύεται με κάποιο τρόπο ότι η χρήση μπορεί να οδηγήσει σε εγκληματική συμπεριφορά ή το αντίστροφο. Για παράδειγμα, αν κάποιος είναι χρήστης, δεν είναι απαραίτητο πως ξεκίνησε τη χρήση λόγω της εμπλοκής με την εγκληματικότητα, ή πως αν είχε εμπλακεί εξ αρχής με παράνομες δραστηριότητες, πως μπήκε σε πειρασμό για χρήση ναρκωτικών ουσιών, λόγω αυτών των δραστηριοτήτων. Άλλωστε, όπως διαπιστώθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, υπάρχουν πολλοί παράγοντες που παίζουν ρόλο για την εμφάνιση της χρήσης ή της εξάρτησης. Επιπροσθέτως, αξίζει να επισημανθεί αφενός η ύπαρξη πληθυσμού χρηστών που δεν απασχολούν το ποινικό σύστημα και αφετέρου παραβατών που δεν κάνουν χρήση ναρκωτικών ουσιών. Έρευνα του Ην. Βασιλείου έδειξε ότι υπεύθυνο για το 75% των εγκλημάτων που είχαν αναφερθεί, ήταν μόνο το 10% του δείγματος των εισαχθέντων χρηστών για θεραπεία (Best & Colman, 2020: 10). Προκύπτει λοιπόν, ότι η χρήση ναρκωτικών και

η εμπλοκή στο έγκλημα μπορεί να συνδέονται, αλλά δεν είναι απαραίτητη η ύπαρξη του ενός για την εμφάνιση του άλλου. Η εξήγηση της σύνδεσης μεταξύ τους μπορεί να αποδοθεί μόνο στις αυξημένες πιθανότητες να οδηγήσει το ένα στο άλλο. Όμως, δεν υπάρχουν επαρκή ερευνητικά δεδομένα που να καταδεικνύουν την ύπαρξη αιτιώδους σχέσης μεταξύ της χρήσης ή της εξάρτησης από ναρκωτικές ουσίες και της εμπλοκής στο έγκλημα, ή το αντίστροφο. Ωστόσο, η χρήση ναρκωτικών ουσιών και η τοξικοεξάρτηση αποτελούν σημαντικούς παράγοντες κινδύνου για την υποτροπή. Στην επόμενη ενότητα, θα εξεταστούν οι παράγοντες εκείνοι που οδηγούν σε υποτροπή και αν η χρήση ναρκωτικών ή η τοξικοεξάρτηση, συμβάλλουν σε αυτό.

1.5 Χρήση ναρκωτικών, τοξικοεξάρτηση και υποτροπή

Η χρήση ουσιών έχει χαρακτηριστεί επανειλημμένως ως παράγοντας κινδύνου για την υποτροπή. Μάλιστα, η εξάρτηση από τις ναρκωτικές ουσίες σχετίζεται περισσότερο με την εκδήλωση υποτροπής σε σχέση με άλλες εξαρτησιογόνες ουσίες, όπως είναι το αλκοόλ (Håkansson & Berglund, 2012). Προτού όμως γίνει εξέταση του ρόλου της τοξικοεξάρτησης στην υποτροπή και τους παράγοντες διακινδύνευσης, κρίνεται απαραίτητος ο εννοιολογικός προσδιορισμός του όρου, υποτροπή. Η υποτροπή νοείται ως η *επανάληψη εγκληματικής συμπεριφοράς μετά την επιβολή κύρωσης ή παρέμβασης* (Elderbroom and King, 2014: 2). Για τη μέτρηση της υποτροπής λαμβάνεται υπόψη είτε η εκ νέου σύλληψη, είτε η εκ νέου καταδίκη, είτε η επιστροφή στη φυλακή (Leverentz, Chen & Christian, 2020: 14). Η υποτροπή μπορεί να μετρηθεί με διαφορετικά κριτήρια, ανάλογα με τα ερευνητικά ερωτήματα που θα θέσει ο ερευνητής και τη μεθοδολογική προσέγγιση που θα επιλέξει να ακολουθήσει. Στο πλαίσιο αυτό, τα μεθοδολογικά ζητήματα που ανακύπτουν κατά τη μέτρηση του φαινομένου δυσχεραίνουν τη σύγκριση των πορισμάτων διαφορετικών ερευνών (Ζαραφωνίτου, Κοντοπούλου, Λεμπέση και Πανάγος, 2018: 46).

Παραπάνω, έγινε λόγος για τον ορισμό που δίνουν οι Zara και Farrington για τον παράγοντα κινδύνου. Υπάρχει ένας ακόμη ορισμός, που έχει διατυπωθεί από τους Mrazek και Haggerty, όπου ως παράγοντες κινδύνου καθορίζονται «τα χαρακτηριστικά, οι μεταβλητές ή οι κίνδυνοι, που αν παρουσιάζονται σε ένα συγκεκριμένο άτομο, το άτομο αυτό έχει περισσότερες πιθανότητες να αναπτύξει μία δυσλειτουργία, από ότι οποιοσδήποτε άλλος που επιλέγεται από τον γενικό πληθυσμό» (Shader, 2003). Οι παράγοντες κινδύνου διακρίνονται σε στατικούς και δυναμικούς: οι στατικοί παράγοντες είναι εκείνοι που δε μπορούν να αλλάξουν, όπως είναι η ηλικία, το φύλο και το ιστορικό παραβατικής συμπεριφοράς, και οι δυναμικοί αφορούν τους ατομικούς ή κοινωνικούς παράγοντες που μπορούν να μεταβληθούν (λχ, παράγοντες σχετικοί με τη λειτουργία της οικογένειας, χρήση ουσιών, φιλικές συναναστροφές...) και να επηρεάσουν την εγκληματική συμπεριφορά κάποιου (Κοντοπούλου, 2020: 416). Στις κοινωνικές επιστήμες, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, προτιμάται ο όρος παράγοντας, παρά αιτία, διότι η αιτία οδηγεί αναπόδραστα στο αποτέλεσμα. Στην περίπτωση των κοινωνικών επιστημών, το ακριβές αποτέλεσμα δε δύναται να προβλεφθεί, παρά μόνο η πιθανότητα για την έκβαση ενός αποτελέσματος.

Οι παράγοντες διακινδύνευσης για την υποτροπή εγκλήματος είναι παρόμοιοι με τους παράγοντες κινδύνου της έναρξης της χρήσης και διάπραξης εγκλήματος. Σε σουηδική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε την περίοδο 2001-2006, ως παράγοντες διακινδύνευσης για την υποτροπή χρηστών ναρκωτικών, παρατηρήθηκαν πως ήταν το φύλο (όπου παρατηρήθηκε πως στην πλειονότητα ήταν άντρες), η νεαρή ηλικία, η έλλειψη στέγης και τα ψυχιατρικά νοσήματα. Τα εγκλήματα, τα οποία διαπράττονταν, ήταν κυρίως περιουσιακά εγκλήματα (Håkansson & Berglund, 2012).

Ο βασικότερος παράγοντας διακινδύνευσης, όμως, για την υποτροπή των χρηστών ή τοξικοεξαρτημένων παραβατών σε εγκληματική συμπεριφορά, είναι η ίδια η χρήση. Αν κάποιος έχει ιστορικό χρήσης ναρκωτικών, ακόμη κι αν καταφέρει να απέχει, ο παράγοντας διακινδύνευσης θα παραμείνει για πάντα (Bonta & Andrews, 2007: 4). Αμερικανική έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε αποφυλακισμένους, ενήλικους άνδρες, χρησιμοποίησε δείγμα 639 ατόμων με

follow-up συνέντευξη και από τις απαντήσεις των ερωτώμενων προέκυψε ότι το 81,6% που έκανε χρήση μεθαμφεταμινών, έναντι εκείνων που δεν έκαναν, ήταν πιο πιθανό να συλληφθεί και να επιστρέψει σε σωφρονιστικό κατάστημα, για οποιοδήποτε λόγο ή για βίαιο έγκλημα (Cartier et al, 2006: 438)¹². Προέκυψε, επίσης, ότι η πιθανότητα να επιστρέψει κάποιος στη φυλακή, για οποιοδήποτε λόγο, αφού είχε απελευθερωθεί, εντός δώδεκα μηνών, ήταν αρκετά αυξημένη για τον πληθυσμό που έκανε χρήση μεθαμφεταμίνης. Αξίζει να σημειωθεί πως η εμπορία ναρκωτικών και τα βίαια εγκλήματα ήταν πιθανό να οδηγήσουν σε υποτροπή, αλλά όχι σε επιστροφή σε κατάστημα κράτησης.

Ένα σημαντικό ζήτημα που απασχολεί το νομικό σύστημα αφορά τους πολύ-υπότροπους παραβάτες, τους υπότροπους δηλαδή που δεν έχουν εκτίσει μακροχρόνιες ποινές, αλλά καταδικάζονται συχνά για αδικήματα που δεν είναι σοβαρά (μικρή εγκληματικότητα), αλλά λόγω της συχνότητας σύλληψης, κράτησης, επιβολής και έκτισης διαδοχικών ποινών, καταλήγουν στο σωφρονιστικό σύστημα για μεγάλες χρονικές περιόδους (Ζαραφωνίτου, 2004: 233). Οι παραβάτες με προβλήματα χρήσης μπορεί να ανήκουν σε αυτή την κατηγορία. Για παράδειγμα, σε ποιοτική έρευνα γυναικών κρατουμένων που έλαβε χώρα στη φυλακή Nakhon Si Thammarat της Ταϊλάνδης, διαπιστώθηκαν οκτώ τουλάχιστον περιπτώσεις όπου οι γυναίκες ήταν πολύ-υπότροποι και χρήστες ναρκωτικών ουσιών, ενώ τα αδικήματα τους αφορούσαν πώληση ναρκωτικών. Παραδείγματος χάριν, μία γυναίκα 35 ετών είχε καταδικαστεί την πρώτη φορά για πώληση μεθαμφεταμίνης, για δύο χρόνια (εξέτισε μικρότερη ποινή όμως, δηλαδή ένα χρόνο και οκτώ μήνες), τη δεύτερη φορά για δύο χρόνια και τρεις μήνες, την τρίτη για ένα χρόνο και έξι μήνες και την τέταρτη φορά για τρία χρόνια και εννέα μήνες. Οι ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι για την υποτροπή των γυναικών κρατουμένων έπαιζαν ρόλο πολλοί παράγοντες, όπως η συναναστροφή με πρόσωπα που εμπλέκονταν με ναρκωτικές ουσίες και εγκληματικές δραστηριότητες, η έλλειψη εργασίας και εισοδήματος και η κοινωνική περιθωριοποίηση (Ubonsuwan & Laeheem, 2013).

¹² Οι δύο ομάδες δεν είχαν μεγάλη διαφορά ως προς την πιθανότητα επιστροφής σε σωφρονιστικό κατάστημα για βίαια εγκλήματα.

Η υποτροπή είναι ένα φαινόμενο που μπορεί να παρουσιαστεί σε όλους τους πρώην κρατούμενους ή στους παραβάτες που συλλαμβάνονται κατ' επανάληψη, αλλά δεν καταδικάζονται. Η κατάσταση κυρίως του αποφυλακισμένου είναι δυσμενής: βρίσκεται ξαφνικά σε ένα διαφορετικό περιβάλλον από εκείνο της φυλακής και καλείται να πάρει αποφάσεις για τη ζωή του, τις περισσότερες φορές χωρίς κανένα εφόδιο. Έτσι, λοιπόν, χωρίς οικονομικούς πόρους ή εργασία, είναι πολύ πιθανό ένας αποφυλακισμένος τοξικοεξαρτημένος να επανέλθει στη χρήση ναρκωτικών ή σε παράνομες δραστηριότητες. Συνδυαστικά με την απουσία οικογενειακών προσώπων και την παρουσία φίλων με παράνομες δραστηριότητες, τα ποσοστά υποτροπής τείνουν να αυξάνονται. Μάλιστα, όταν κάποιος πρώην παραβάτης διακατέχεται από έλλειψη ικανοποίησης από τις σχέσεις του με την οικογένεια του, είναι πιο επιρρεπής σε παρέες με αμφίβολες δραστηριότητες (Davis, Bahr & Ward, 2012: 452).

Με βάση όλα όσα παρατέθηκαν στις παραπάνω ενότητες προκύπτει ότι ανεξάρτητα από την αποδοχή ή άρνηση της νομιμοποίησης της χρήσης ναρκωτικών, ο αριθμός των τοξικοεξαρτημένων από ναρκωτικές ουσίες έχει παρουσιάσει μέτρια αύξηση, ένα γεγονός που επηρεάζει όλα τα κράτη κόσμου. Οι επιπτώσεις της χρήσης αφορούν τόσο τον ίδιο τον τοξικοεξαρτημένο, λόγω των σωματικών και ψυχικών επιπτώσεων, όσο και την κοινωνία στην οποία ανήκει. Ισχυροί παράγοντες για την έναρξη χρήσης ναρκωτικών προέκυψαν ότι είναι το φύλο, η ηλικία, το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο, η ανεργία, η ψυχολογική κατάσταση του ατόμου, οι χαλαροί δεσμοί με την οικογένεια και η συναναστροφή με άτομα που είναι χρήστες ναρκωτικών. Παρόμοιοι παράγοντες επηρεάζουν την πιθανότητα εμπλοκής στην εγκληματικότητα. Από αυτό θα μπορούσε να προκύψει το συμπέρασμα ότι η χρήση ναρκωτικών και το έγκλημα είναι στοιχεία αλληλένδετα. Παρόλα αυτά, σύμφωνα με την ερευνητική εμπειρία η χρήση δεν συνδέεται αιτιωδώς με την εμπλοκή στο έγκλημα, ούτε το αντίστροφο. Αυτό που διαφάνηκε μέσα από αυτή τη μελέτη είναι ότι η χρήση ναρκωτικών μπορεί να δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες για να διευκολυνθεί η διάπραξη εγκλήματος και αντίστοιχα, η εγκληματική δραστηριότητα ενδέχεται να οδηγήσει το άτομο στην έναρξη χρήσης

ουσιών, αν οι δραστηριότητες εμπεριέχουν συναλλαγές ναρκωτικών ουσιών ή αν υπάρχει συναναστροφή με πρόσωπα που κάνουν χρήση.

Φαίνεται ότι υπάρχει ισχυρή σύνδεση της χρήσης ναρκωτικών και της υποτροπής, η οποία εγείρει σοβαρούς προβληματισμούς σχετικά με τη σημασία της απεξάρτησης για την κοινωνική επανένταξη των τοξικοεξαρτημένων παραβατών. Για την αποτροπή της επανεισόδου τους στην εγκληματική δραστηριότητα, οι διεθνείς οργανισμοί προτείνουν τη δημιουργία ειδικά σχεδιασμένων προγραμμάτων που στοχεύουν στην ενίσχυση της κοινωνικής τους επανένταξης. Στα επόμενα κεφάλαια θα αναλυθεί σε βάθος η έννοια της κοινωνικής επανένταξης, καθώς και οι παράγοντες που συντελούν στην επίτευξή της.

Κεφάλαιο 2^ο: Κοινωνική επανένταξη

2.1 Εννοιολογικό πλαίσιο κοινωνικής επανένταξης

Η ποινή σύμφωνα με την «ιδέα της ειδικής πρόληψης στοχεύει στην αποτροπή επανάληψης εγκληματικής δράσης του παραβάτη είτε με τον *εκφοβισμό*, είτε με την *αχρήστευση* του, είτε με τη *βελτίωση* του» (Φαρσεδάκης, 1996: 62). Τις πρώτες δύο λειτουργίες της ποινής υιοθετούσαν οι κοινωνίες μέχρι την περίοδο του Μεσαίωνα, τιμωρώντας τους παραβάτες με εκτέλεση, εξορία ή σωματικές ποινές. Ο ερχομός του Διαφωτισμού που έφερε στο προσκήνιο την αξία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η ίδρυση της Κλασικής Σχολής επηρέασε τον τρόπο μεταχείρισης του παραβάτη. Συγκεκριμένα, οι εκπρόσωποι της Κλασικής Σχολής, όπως ο μαθηματικός, οικονομολόγος και πολιτικός επιστήμων Beccaria και ο νομικός και φιλόσοφος Bentham, υποστήριξαν πως η ποινή θα πρέπει να είναι ορισμένη, ανάλογη της σοβαρότητας του εγκλήματος και ίδια για τα ίδια εγκλήματα. Η ποινή, δηλαδή, έπρεπε να είναι *τόσο αυστηρή*, καθιστώντας τις επιπτώσεις της κύρωσης μεγαλύτερες από τον βαθμό ικανοποίησης που πρόσφερε η τέλεση ενός εγκλήματος (Σπινέλλη, 2014: 207-209). Με άλλα λόγια, η ποινή δεν στόχευε στην

εκδίκηση του δράστη, αλλά στην πρόληψη της υποτροπής του. Σημαντική ήταν, επίσης, η συμβολή του Θετικισμού, κατά την περίοδο του 19^{ου} αιώνα όπου η σημασία μετατοπίστηκε περισσότερο στη βελτίωση του εγκληματία και λιγότερο στην τιμωρία. Η εξέλιξη της αντίληψης αυτής περί βελτίωσης του τέως εγκλειστού πυροδοτήθηκε με τη δημοσίευση του έργου του ιταλού θετικιστή Lombroso «L' Uomo delinquente» το 1876 (Γιοβάνογλου, 2006: 14). Παρόλα αυτά, λόγος για αναμόρφωση του παραβάτη έγινε μετά το 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο, (Ζαραφωνίτου, 2011: 117), όταν ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών και το Συμβούλιο της Ευρώπης έκαναν αίτημα για ανθρωπιστική και εξατομικευμένη μεταχείριση των εγκληματιών (Ανίτση, 2022: 20). Την περίοδο του 1960 εμφανίστηκε η σχολή της Νέας Κοινωνικής Άμυνας, η οποία εστίασε στην αναμόρφωση του δικαστικού συστήματος και έθεσε ως βασικό στόχο της ποινής, την «επανακοινωνικοποίηση» του εγκληματία, δηλαδή την κοινωνική του επανένταξη (Χάιδου, 2018: 48). Η ποινή της φυλάκισης πλέον δε στόχευε στην τιμωρία του δράστη, αλλά στον σωφρονισμό του και την απαραίτητη προετοιμασία του για τη ζωή μετά τη φυλακή.

Στη συνέχεια, εδραιώθηκε το «αναμορφωτικό ιδεώδες»¹³, το οποίο αφορούσε μια εγκληματολογική θεώρηση που αντιμετώπιζε το έγκλημα ως «ασθένεια» ή ως αποτέλεσμα της έλλειψης ικανοτήτων του δράστη (Γιοβάνογλου, 2006: 16). Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, οι κρατούμενοι παρακολουθούσαν προγράμματα τα οποία μπορούσαν να αναμορφώσουν την προσωπικότητά τους, να εκριζώσουν τις αξίες που είχαν υιοθετήσει μέχρι τότε και να υιοθετήσουν νέες, που θα ήταν κοινωνικά αποδεκτές. Η παρακολούθηση των συμμετεχόντων θα πραγματοποιούνταν από διάφορους ειδικούς επιστήμονες όπως (ψυχολόγους, ψυχιάτρους, κοινωνιολόγους, κλπ.) και υποσχόταν πως θα επέφερε θετικά αποτελέσματα ως προς την κοινωνική τους επανένταξη, μετά την αποφυλάκιση. Ο λόγος που η εν λόγω θεωρία δέχτηκε αρνητική κριτική ήταν εξαιτίας του εξαναγκασμού των κρατουμένων να συμμετέχουν στο πρόγραμμα, ανεξάρτητα από τη θέλησή τους και λόγω της αντίληψης ότι οι δράστες αντιμετωπίζονταν σαν ασθενείς που νοσούν και χρειάζονται θεραπεία, μία αντίληψη που θεωρείτο ότι διεύρυνε τον κοινωνικό τους στιγματισμό. Ένας ακόμη λόγος που δέχτηκε

¹³ Ονομάζεται αλλιώς και: «προνοιακό», «ιατρικό», «θεραπευτικό», ή «βελτιωτικό» (Γιοβάνογλου, 2006:16).

επικρίσεις, ήταν η διαπίστωση ότι δεν σημειώθηκε μείωση στα ποσοστά υποτροπής (στο ίδιο: 15). Συγκεκριμένα, την περίοδο 1970, σύμφωνα με μελέτη του Adams, ένα θεραπευτικό πρόγραμμα για εξαρτημένα νεαρά αγόρια εμφάνισε περιορισμένη αποτελεσματικότητα¹⁴ καθώς τα θετικά αποτελέσματα δε διατηρήθηκαν πέραν του ενός έτους. Αντίστοιχα, τα νεαρά κορίτσια δεν παρουσίασαν καμία βελτίωση, συγκριτικά με άλλα κορίτσια που δεν συμμετείχαν σε καμία θεραπευτική παρέμβαση (Martinson, 1974: 213).

Σημαντική καμπή στην εξέλιξη της αντιμετώπισης του δράστη αποτέλεσε η αποκαταστατική δικαιοσύνη, η οποία ανέδειξε τη σημασία της επανόρθωσης της βλάβης από τον ίδιο τον δράστη. Τις επανορθωτικές πρακτικές υποστήριξαν οι Eglash, Barnett και Zehr (Daly, 2011). Ο Eglash όρισε την επανορθωτική δικαιοσύνη (ή αποκαταστατική) ως «τεχνική [δημιουργικής] αποκατάστασης, η οποία συντίθεντο από τιμωρία και θεραπευτική αγωγή, εστιάζοντας περισσότερο στην αποκατάσταση της βλάβης και λιγότερο στην παραδειγματική τιμωρία του δράστη. Επικρατούσε (και ίσως επικρατεί ακόμη) η αντίληψη ότι η επανορθωτική δικαιοσύνη αποτελεί μια οικονομική υποχρέωση, με περιορισμένη έκταση, που καθορίζεται από το δικαστήριο και περιορίζεται σε ατομική πράξη. Ο Eglash, όμως, υποστήριξε πως η επανορθωτική δικαιοσύνη μπορεί να είναι οποιαδήποτε εποικοδομητική πράξη, δημιουργική, χωρίς περιορισμούς, αυτό-καθοδηγούμενη από το άτομο, που δεν περιορίζεται μόνο σε ατομική δράση, αλλά μπορεί να βασίζεται σε μία ομάδα (Eglash, 1958). Για εκείνον η επανορθωτική δικαιοσύνη είναι ένας ενεργός, επίπονος ρόλος για τον δράστη, αλλά μπορεί να κάνει την κατάσταση καλύτερη από ότι ήταν πριν την τέλεση του εγκλήματος, τόσο για τον ίδιο, όσο και για το θύμα (Barnett, 1977: 293). Ο Barnett πίστευε ότι αποκαταστατική δικαιοσύνη σημαίνει αλλαγή της νοητικής συνήθειας του παραβάτη (habitus), ώστε να μην προκαλέσει αδίκημα ξανά (Barnett, 1977: 281). Από την άλλη, σύμφωνα με την άποψη του Zehr, η πρακτική της επανορθωτικής δικαιοσύνης είναι μια εναλλακτική λύση στις κυρώσεις και τις τιμωρίες, με επίκεντρο τον παραβάτη και επιχειρεί να εξισορροπήσει τις ανάγκες όλων των ενδιαφερομένων (θύμα, δράστης και κοινότητα), ενθαρρύνει τη λογοδοσία του

¹⁴ Δηλαδή οι βελτιώσεις που παρατηρήθηκαν ήταν ελάχιστες ή προσωρινές, χωρίς να έχουν σημαντική ή μακροχρόνια επίδραση τους συμμετέχοντες στην έρευνα (Martinson, 1974: 213).

δράστη για την παραβατική συμπεριφορά και προάγει τη θεραπεία των θυμάτων από τραυματικό στρες (Zehr, 1985). Επομένως, χάρη στη θεωρητική προσέγγιση των υποστηρικτών της αποκαταστατικής δικαιοσύνης δόθηκε έμφαση στην ανάληψη ευθύνης από τον δράστη, καθώς και στην αποκατάσταση των σχέσεων του τόσο με το άτομο που υπέστη τη βλάβη, όσο και με την ευρύτερη κοινωνία. Είναι επίσης σημαντικό να τονιστεί ότι η εν λόγω προσέγγιση δεν υιοθετεί μια τιμωρητική στάση, αλλά επικεντρώνεται στην επανόρθωση. Υπάρχουν, ωστόσο, περιπτώσεις όπου η επανόρθωση καθίσταται αδύνατη λόγω της μη αναστρέψιμης φύσης της ζημίας ή της σοβαρότητας του αδικήματος. Εν γένει, όμως, πρόκειται για μία προσέγγιση που βοηθά στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής.

Η αδυναμία αποκατάστασης ορισμένων αδικημάτων, η έλλειψη δικαιοσύνης για τα θύματα και η πιθανή απροθυμία των δραστών να αναλάβουν την ευθύνη για τις πράξεις τους και να σεβαστούν το νόμο, έχουν προκαλέσει αμφιβολίες σε ορισμένους σχετικά με την αποτελεσματικότητα της κοινωνικής επανένταξης. Έτσι, διαμορφώθηκε ένα χάσμα μεταξύ εκείνων που υποστήριζαν την τιμωρία και εκείνων που υπερασπιζόνταν την αντίληψη για αποκατάσταση του δράστη. Οι υπέρμαχοι της αυστηρής τιμωρίας, επηρεασμένοι από τα υψηλά επίπεδα εγκληματικότητας, υποστήριζαν πως μια σκληρότερη στάση της κοινωνίας απέναντι στους δράστες, θα επανέφερε την τάξη και την ασφάλεια. Αναφορικά με αυτή τη θεώρηση, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιβολή πολιτικών μηδενικής ανοχής στη Νέα Υόρκη, με την υιοθέτηση μηχανισμών χειραγώγησης και καταναγκασμού για την εμπέδωση της δημόσιας ασφάλειας μέσα από την αυστηροποίηση του νόμου σε όλες τις μορφές και τις εκφάνσεις του (Παπαθεοδώρου, 2005: 263). Βάσει αυτής της πολιτικής, θα έπρεπε το ποσοστό συλλήψεων και καταδικών να μειωθεί. Ωστόσο, το χρονικό διάστημα 1980-1996, το ποσοστό των καταδικασθέντων για τα ναρκωτικά αυξήθηκε από 6% σε 23% στις φυλακές των πολιτειών και από 25% σε 60% στις ομοσπονδιακές φυλακές (Ζαραφωνίτου, 2008: 49). Αυτό μπορεί να προέκυψε λόγω της αυστηρότητας των νόμων, της ελάχιστης ανοχής σε εγκληματικές ενέργειες και της αυξημένης επιτήρησης των αστυνομικών αρχών, όπου κάθε παράπτωμα οδηγούσε σε ποινική κύρωση. Επιπλέον, παρόλο που στη Νέα Υόρκη παρουσιάστηκε μείωση της εγκληματικότητας, την ίδια περίοδο παρατηρήθηκε μείωση και σε άλλες πολιτείες

που δεν εφάρμοζαν πολιτική μηδενικής ανοχής (Παπαθεοδώρου, 2005: 274). Για τους λόγους αυτούς ανέκυψαν αμφιβολίες σχετικά με την αποτελεσματικότητα τέτοιων εφαρμογών. Από την άλλη, οι υποστηρικτές της αποκατάστασης του δράστη, πίστευαν πως τα σωφρονιστικά ιδρύματα δε μπορούσαν να φιλοξενήσουν τους δράστες για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Παραδείγματος χάριν, κατά την περίοδο 1980-1989, λόγω του υπερπληθυσμού στις φυλακές του Τέξας, που προκλήθηκε από την αύξηση των συλλήψεων, η πολιτεία αναγκάστηκε να προχωρήσει σε πρόωρες αποφυλακίσεις. Ωστόσο, οι αρμόδιοι δεν είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθούν επαρκώς τους αποφυλακισθέντες, με αποτέλεσμα να διαπράττουν εκ νέου εγκλήματα και να επιστρέφουν στη φυλακή (Kelly & Ekland-Olson, 1991: 602-605). Ο υπερπληθυσμός των κρατουμένων στις φυλακές αποτελεί ένα σοβαρό ζήτημα που επιβαρύνει σημαντικά τον κρατικό προϋπολογισμό, χωρίς ωστόσο να συμβάλλει στην αποτελεσματική καταστολή του εγκλήματος. Συγχρόνως, η έλλειψη κατάλληλης προετοιμασίας των κρατουμένων για την επανένταξή τους στην κοινωνία οδηγεί σε υποτροπή. Συνεπώς, η κοινωνική επανένταξη θα μπορούσε να αποτελέσει μια βιώσιμη λύση, συμβάλλοντας τόσο στην αποσυμφόρηση του σωφρονιστικού συστήματος, αλλά και στη μείωση της εγκληματικότητας μακροπρόθεσμα.

Τις τελευταίες δεκαετίες, τα προγράμματα που αξιολογούνται ως αποτελεσματικά αφορούν την υιοθέτηση επαγγελματικών δεξιοτήτων, τη διαχείριση γνωστικών λειτουργιών, την ενημέρωση και θεραπεία τοξικοεξαρτημένων και την παρακολούθηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Τα προγράμματα αυτά πραγματοποιούνται στα πλαίσια της κοινωνικής επανένταξης. Για να γίνει κατανοητός ο όρος, πρώτα πρέπει να δοθεί ορισμός για την έννοια της κοινωνικής ένταξης. Η κοινωνική ένταξη αναφέρεται στη διαδικασία εκείνη που κάποιος εισάγεται κοινωνικά και ψυχολογικά σε ένα κοινωνικό περιβάλλον (UNODC, 2012: 5). Αυτή η διαδικασία ξεκινά στην παιδική ηλικία, όπου οι βασικοί φορείς κοινωνικοποίησης, οικογένεια, σχολείο και συνομήλικοι, μεταλαμπαδεύουν στον ανήλικο αρχές και αξίες. Συγκεκριμένα, με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης το παιδί γίνεται βαθμιαία ένα *αυτοσυνείδητο και πληροφορημένο πρόσωπο*, αποκτώντας δεξιότητες τις οποίες προωθεί η κοινωνία στην οποία ανήκει (Giddens, 2002: 76). Ο Giddens επισημαίνει πως σε αυτή τη διαδικασία, το παιδί δεν αποτελεί

έναν παθητικό δέκτη, αλλά έχει την ικανότητα να φιλτράρει τις πληροφορίες που λαμβάνει και να τις αξιολογεί κατά το δοκούν. Έτσι, παρόλο που οι φορείς παίζουν σημαντικό ρόλο στην ομαλή κοινωνικοποίηση, η ατομική βούληση αποτελεί επίσης ένα βασικό παράγοντα για τη διάπλαση της κοινωνικής συμπεριφοράς. Οι παραβάτες που επιθυμούν να ενταχθούν στην κοινωνία, υπηρετώντας τις αξίες και τους νόμους που τη διέπουν, καλούνται να επαναλάβουν αυτή τη διαδικασία για αυτό και ορισμένοι ερευνητές τονίζουν πως δεν πρόκειται για κοινωνική επανένταξη, αλλά για ένταξη, καθώς πολλοί από αυτούς δεν έλαβαν τα κατάλληλα ερεθίσματα κατά τα πρώτα στάδια ανάπτυξης. Στα πλαίσια του αναμορφωτικού προτύπου για θεραπεία, η κοινωνική επανένταξη (ή επανακοινωνικοποίηση του κρατουμένου, ή κοινωνική αναπροσαρμογή ή αποκατάσταση ή αναμόρφωση) ορίστηκε *«ως η αναδόμηση της προσωπικότητας του κρατουμένου με ένα πρόγραμμα μεταχείρισης, που θα στόχευε στην εκρίζωση του συστήματος των αξιών που έχει ήδη αφομοιώσει ο κρατούμενος και στην αντικατάστασή του, από το σύστημα αξιών της συμβατικής κοινωνίας»* (Γιοβάνογλου, 2006: 17). Στη σύγχρονη εποχή, η κοινωνική επανένταξη ορίζεται ως *«η υποβοήθηση των καταδίκων στην προσπάθειά τους, τόσο κατά την έκτιση της ποινής τους όσο και μετά από αυτή, να επιτύχουν την ομαλή μετάβασή τους στην κοινωνία, απέχοντας από την τέλεση νέων εγκλημάτων»* (Γιοβάνογλου, 2018: 729).

Η κοινωνική επανένταξη αναφέρεται σε ποικίλες μορφές ενσωμάτωσης και προγραμμάτων που έχουν ως πρωταρχικό σκοπό την παροχή βοήθειας και την επίβλεψη, για την αποφυγή υποτροπής (UNODC, 2012: 6). Για το σκοπό αυτό, έχουν σχεδιαστεί ειδικά προγράμματα που βοηθούν εκείνους που επιθυμούν να εγκαταλείψουν το μοτίβο ζωής που ακολουθούσαν και τους έφερε αντιμέτωπους με το ποινικό σύστημα, ώστε να υιοθετήσουν έναν τρόπο διαβίωσης, σύμφωνα με τους νόμους και τις κοινωνικές αρχές. Βασική προϋπόθεση για την εκκίνηση και συνέχιση της διαδικασίας είναι η δική τους επιθυμία για αποχή από τις εγκληματικές δραστηριότητες και διατήρηση ενός έντιμου βίου. Η διαδικασία μετάβασης από τον εγκλεισμό στην ελεύθερη ζωή, είναι απαιτητική και δύσκολη για τους παραβάτες, ιδιαίτερα, για όσους έχουν διανύσει ένα μεγάλο διάστημα της ζωής τους σε σωφρονιστικό ίδρυμα (Griffiths, Dandurand and Murdoch, 2007: 4). Αρκεί να ληφθεί υπόψη, πως κάποιοι από αυτούς, στο ενδιάμεσο της περιόδου του εγκλεισμού

μπορεί να έχουν χάσει την περιουσία τους, ή την οικογένεια τους και να μην έχουν τόπο διαμονής ή τρόπο διαβίωσης. Ωστόσο, η κοινωνική επανένταξη του κρατούμενου δε θα πρέπει να είναι μια επιβαλλόμενη διαδικασία, αλλά να συνιστά δικαίωμά του. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι η εξασφάλιση ότι, εφόσον το επιθυμεί, μπορεί να έχει πρόσβαση στην εκπαίδευση και την εργασία. Για να καταστεί εφικτό αυτό, η κοινωνία πρέπει να είναι προετοιμασμένη να υποδεχτεί και να αποδεχτεί τον πρώην κρατούμενο, χωρίς να τον περιθωριοποιεί λόγω του ποινικού του παρελθόντος. Αυτή η διαδικασία επομένως απαιτεί από κοινού προσπάθεια: από τη μία πλευρά, ο κρατούμενος να επιθυμεί την ενσωμάτωσή του με τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας και από την άλλη, τα μέλη αυτά να είναι πρόθυμα να του δώσουν μία δεύτερη ευκαιρία (Γιοβάνογλου, 2006: 23-26).

Τα σωφρονιστικά ιδρύματα οφείλουν να παρέχουν μέσα που μπορούν να βοηθήσουν τον κρατούμενο να διατηρήσει την επαφή με τον έξω κόσμο, ούτως ώστε να είναι έτοιμος για την επάνοδό του, όταν απολυθεί. Οι οδηγίες για τον τρόπο μεταχείρισης των κρατουμένων αναφέρονται στους Αναθεωρημένους Ελάχιστους Κανόνες (Revised Standard Minimum Rules) του ΟΗΕ για τη μεταχείριση των κρατουμένων, (γνωστοί και ως Mandela Rules) και στις συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης. Οι πρώτοι αποτελούν διεθνούς κανόνες που προωθούν την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για τις ευάλωτες ομάδες και κυρίως για τα δικαιώματα των κρατουμένων. Στους Αναθεωρημένους Ελάχιστους Κανόνες δίνεται έμφαση στην εξασφάλιση της σωματικής και ψυχικής υγείας των κρατουμένων, καθώς και στις προσπάθειες επανένταξής τους στην κοινωνία, καθώς αυτά καθιστούν βασικές αρχές ανθρωπίνων δικαιωμάτων (United Nation standard minimum rules: 2).

Το Συμβούλιο της Ευρώπης, επίσης, πρεσβεύει τις αξίες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αναφορικά με τους παραβάτες, στη σύσταση Rec (2006) 2 αναφέρεται ότι *η ζωή στη φυλακή πρέπει να προσεγγίζει όσο το δυνατόν περισσότερο τις θετικές πτυχές της ζωής στην κοινότητα* (Συμβούλιο της Ευρώπης, Rec (2006) 2: 2). Στις πρακτικές, που αναφέρονται στην κοινωνική επανένταξη, συγκαταλέγονται οι προβλέψεις για την εργασία και την υιοθέτηση δεξιοτήτων, ιδιαίτερα για τους νεαρούς κρατούμενους (στο ίδιο: 8). Προβλέπονται, επίσης, εκπαιδευτικά προγράμματα ώστε να αντιμετωπιστούν προβλήματα

αναλφαβητισμού, φαινόμενο που παρατηρείται συχνά στους κρατούμενους (στο ίδιο: 9) και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη δυνατότητα αποτελεσματικής διαχείρισης των συμπτωμάτων στέρησης από ναρκωτικές ουσίες (στο ίδιο: 13).

Στην Ελλάδα, οι κανόνες και οι διατάξεις που αφορούν την κοινωνική επανένταξη των εγκλείστων παρατίθενται στον Σωφρονιστικό Κώδικα (ν. 4985/2022). Στο πρώτο κεφάλαιο του κώδικα, ως τέταρτος σκοπός ορίζεται η *ενίσχυση των φορέων κοινωνικής επανένταξης*. Στα άρθρα 34, 35, 37, 38 και 39 του 5^{ου} Κεφαλαίου του Κώδικα, περιγράφονται οι σκοποί και ο τρόπος διεξαγωγής των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και προγραμμάτων επαγγελματικής αποκατάστασης. Το άρθρο 36 αφορά αθλητικές δραστηριότητες που μπορούν να συνεισφέρουν εξίσου στο έργο της κοινωνικής επανένταξης, προσφέροντας δημιουργικό χρόνο και ανάπτυξη περαιτέρω δεξιοτήτων στους κρατούμενους. Στα άρθρα 40 και 41 προβλέπονται οι αμοιβές για την εργασία των κρατουμένων και η διαχείριση τους, ενώ στο άρθρο 42 καθορίζονται ορισμένα οφέλη για τη συμμετοχή στα προγράμματα. Οφέλη παρουσιάζονται επίσης για όσους τοξικοεξαρτημένους παρακολουθούν θεραπεία σε κέντρα απεξάρτησης. Οι προσπάθειες για κοινωνική επανένταξη επεκτείνονται και έξω από τη φυλακή, καθώς προβλέπεται ειδική μέριμνα για την επαγγελματική αποκατάσταση των αποφυλακισθέντων.

Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η κοινωνική επανένταξη δεν αποτελεί πλέον μια αόριστη θεωρητική έννοια, αλλά βασίζεται σε ένα σαφές και θεσμοθετημένο νομικό πλαίσιο. Ωστόσο, λόγω της πολύπλοκης φύσης της διαδικασίας, εξακολουθούν να εμφανίζονται ορισμένες δυσκολίες στην πρακτική της εφαρμογή, κυρίως όταν εξετάζονται οι παράγοντες που καθορίζουν την επιτυχή ολοκλήρωση των σταδίων που οδηγούν στην κοινωνική επανένταξη.

2.2 Η αποχή από το έγκλημα και οι προστατευτικοί παράγοντες

Ο κύριος στόχος της κοινωνικής επανένταξης είναι η ομαλή ενσωμάτωση του αποφυλακισμένου ατόμου στην κοινωνία. Για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός, υπάρχουν ορισμένες παράμετροι που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Αναμφίβολα η πιο σημαντική προϋπόθεση είναι η αποχή από την εγκληματική δραστηριότητα. Ο όρος αποχή ή «desistance», όπως αποδίδεται στην διεθνή βιβλιογραφία,

αναφέρεται στη μακροχρόνια απομάκρυνση από εγκληματικές δραστηριότητες, οι οποίες μέχρι πρόσφατα αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της συμπεριφοράς του ατόμου (Best & Colman, 2020: 241). Η έννοια της αποχής είναι ζήτημα δυσνόητο για τους ερευνητές. Σύμφωνα με τον Maruna «η αποχή από το έγκλημα είναι μια ασυνήθιστη εξαρτημένη μεταβλητή για τους εγκληματολόγους, επειδή δεν πρόκειται για ένα γεγονός που συμβαίνει, αλλά είναι η διαρκής απουσία ενός συγκεκριμένου τύπου γεγονότος» (Laub & Sampson, 2001). Η αποχή (desistance) δεν είναι αποτελεί ένα στιγμιαίο γεγονός, αλλά μια εξελικτική διαδικασία αλλαγής, η οποία μπορεί να επηρεαστεί από την ανάπτυξη ισχυρών κοινωνικών δεσμών, από τη βίωση κάποιων γεγονότων, ή από εσωτερικές μεταβολές στην ψυχοσύνθεση του παραβάτη.

Σημαντικό ρόλο στην κοινωνική επανένταξη διαδραματίζουν οι παράγοντες που σχετίζονται με την αποχή από το έγκλημα (desistance factors), οι οποίοι αντιπροσωπεύουν έννοια αντίθετη προς τους παράγοντες κινδύνου και υποτροπής. Πρόκειται για «ατομικά ή/και περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά που μειώνουν την ευπάθεια των ανθρώπων σε αντιξοότητες όπως φυσικοί κίνδυνοι, κίνδυνοι για την υγεία ή ηθικοί κίνδυνοι» (Hirschaue & Scheerer, 2014). Επικρατεί η αντίληψη πως ο νόμος αποτελεί τον κυρίαρχο αποτρεπτικό παράγοντα για την τέλεση εγκλήματος. Σπάνια, όμως, δίνεται βαρύτητα στους παράγοντες εκείνους οι οποίοι φαινομενικά δεν είναι σημαντικοί, αλλά μπορούν να συμβάλλουν στην αποτροπή ενός ατόμου από την διάπραξη εγκλήματος. Αυτό μπορεί να συμβεί όταν οι παράγοντες που συνδέονται με την αποχή, προσφέρουν μεγαλύτερη ωφέλεια σε σύγκριση με τα οφέλη που απορρέουν από τη συνέχιση της εγκληματικής δραστηριότητας. Όσο ισχυρότεροι είναι οι προστατευτικοί παράγοντες ενός ατόμου, τόσο υψηλότερη η ανθεκτικότητά του σε ηθικούς κινδύνους.

Άλλος παράγοντας που μπορεί να επηρεάσει τον τοξικοεξαρτημένο παραβάτη, ώστε να απέχει από το έγκλημα, μπορεί να είναι η ηλικία. Η Εγκληματολογία που εστιάζει στην πορεία της ζωής¹⁵ (Life course Criminology) μελετά την εξέλιξη της εγκληματικής συμπεριφοράς κατά τη διάρκεια της ζωής ενός ατόμου, και όχι ως μια στιγμιαία ή εφήμερη πράξη (Libling, Maruna & McAra, 2017: 607), ενώ σύμφωνα με

¹⁵Ο όρος Life Course Criminology αποδίδεται στα ελληνικά ως «Εγκληματολογία που εστιάζει στην πορεία της ζωής» στο (Ζαραφωνίτου, 2023:120).

τις αρχές της Εξελικτικής Εγκληματολογίας (developmental criminology) εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο η εγκληματική συμπεριφορά συνδέεται με τη διαδικασία της ατομικής ανάπτυξης, δίνοντας έμφαση στην πρώιμη παιδική ηλικία, τις οικογενειακές σχέσεις, τη σχολική εμπειρία και τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις (Σπινέλλη, 2014: 59). Ένας χαρακτηριστικός προστατευτικός παράγοντας που αναγνωρίζεται από την Εξελικτική Εγκληματολογία είναι η ύπαρξη μιας σταθερής και υποστηρικτικής σχέσης με έναν ενήλικα εκτός του οικογενειακού περιβάλλοντος. Για παράδειγμα, ένα παιδί που μεγαλώνει με συναισθηματική αστάθεια και ανεπαρκή γονική επίβλεψη, ενδέχεται να εκδηλώσει πρώιμες ενδείξεις παραβατικής συμπεριφοράς. Ωστόσο, η ανάπτυξη μιας θετικής σχέσης με έναν εκπαιδευτικό, ο οποίος παρέχει συναισθηματική στήριξη, ενισχύει την αυτοεκτίμηση του ανηλίκου και προσφέρει σταθερά πρότυπα συμπεριφοράς, μπορεί να λειτουργήσει αντισταθμιστικά. Η στήριξη αυτή συμβάλλει στην ενίσχυση των ανθεκτικών χαρακτηριστικών του ατόμου και ενδέχεται να το αποτρέψει από την εμπλοκή σε παραβατικές συμπεριφορές, παρότι παραμένει εκτεθειμένο σε σοβαρούς κινδύνους στο οικογενειακό του περιβάλλον. Υπό το πρίσμα των αρχών της Εξελικτικής Εγκληματολογίας, αυτές οι περιπτώσεις χαρακτηρίζονται ως «περιστατικά ζωής» και λειτουργούν ως προστατευτικοί παράγοντες. Αυτά τα περιστατικά μπορεί να είναι ο έγγαμος βίος, η δημιουργία οικογένειας, η επαγγελματική αποκατάσταση, κλπ. (Ζαραφωνίτου, Κοντοπούλου, Λεμπέση και Πανάγος, 2018: 58).

Για την πρόγνωση των κινδύνων και την αποφυγή εγκληματικών συμπεριφορών, οι Bonta και Andrews διαμόρφωσαν ένα μοντέλο που λέγεται «Ανταποκρισιμότητα σε Κινδύνους και Ανάγκες» (Risk-Need-Responsivity), (Ζαραφωνίτου, Κοντοπούλου, Λεμπέση και Πανάγος, 2018: 59) το οποίο κατά πρώτον καθορίζει τον κίνδυνο υποτροπής και κατά δεύτερον, ανάλογα με το βαθμό κινδύνου, ορίζει τον βαθμό παρέμβασης (Bonta & Andrews, 2007: 9). Όσο υψηλότερος είναι ο κίνδυνος, τόσο μεγαλύτερες είναι οι εγκληματογόνες ανάγκες (criminogenic needs)¹⁶ και τόσο επιτακτικότερος και μεγαλύτερος πρέπει να είναι ο

¹⁶ Η αρχή της εγκληματογόνου ανάγκης αποτελεί θεμελιώδη κατευθυντήρια γραμμή για την αποτελεσματική σωφρονιστική παρέμβαση. Η αρχή αυτή βασίζεται στη διάκριση ανάμεσα σε εγκληματογόνες και μη εγκληματογόνες ανάγκες, δηλαδή ανάμεσα σε δυναμικούς παράγοντες

βαθμός παρέμβασης. Ο κίνδυνος είναι βασισμένος κυρίως στο παρελθόν και για το λόγο αυτό ο καθορισμός του κινδύνου θα πρέπει να γίνεται όσο το δυνατόν πιο έγκαιρα στη ζωή ενός ατόμου, ώστε να διαπιστωθεί πόσο πιθανό είναι να επηρεάσει τη μελλοντική ανάπτυξη του δράστη. Η ανάγκη αποτελεί ένδειξη του βαθμού κατά τον οποίο είτε διαταράσσεται η καθημερινή λειτουργία του ατόμου, είτε αποδυναμώνονται οι προστατευτικοί μηχανισμοί που συμβάλλουν στην πρόληψη της εγκληματικής εμπλοκής. Η ανταποκρισιμότητα αναφέρεται στο πόσο καλά οι παρεμβάσεις προσαρμόζονται στις ανάγκες του ατόμου, με σκοπό να επιτευχθεί η βέλτιστη αποτελεσματικότητα στην παρέμβαση, στην πρόληψη και στην αποκατάσταση. (Zara & Farrington, 2016: 164). Σύμφωνα με τους Bonta και Andrews, οι παράγοντες κινδύνου είναι: η αντικοινωνική προσωπικότητα (antisocial personality pattern), οι προ-εγκληματικές στάσεις (pro-criminal attitudes), οι κοινωνικές επιρροές που συσχετίζονται με εγκληματικές δραστηριότητες και η απομάκρυνση από άτομα με κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά (social supports for crime), η εξάρτηση από ουσίες (substance abuse), οι χαλαροί οικογενειακοί δεσμοί ή η ακατάλληλη διαχείριση των γονέων προς τα παιδιά (family/marital relationships), η χαμηλή επίδοση στην εκπαίδευση ή την εργασία (school/work) και η έλλειψη ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων (pro-social recreational activities). Σε καθένα από αυτά καθορίζεται και η αντίστοιχη ανάγκη, όπως: διαχείριση θυμού και υιοθέτηση δεξιοτήτων, κατασκευή κοινωνικής ταυτότητας, αντικατάσταση των επιρροών που τελούν εγκληματικές δράσεις με εκείνους που σέβονται τον νόμο και τις κοινωνικές αξίες, μείωση χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών, εκμάθηση δεξιοτήτων για γονείς, υιοθέτηση εργασιακών και σχολικών δεξιοτήτων και συμμετοχή σε δραστηριότητες (Bonta & Andrews, 2007: 6).

Άλλο γνωστό επανεντακτικό μοντέλο είναι το μοντέλο του «ευ ζην» (Good Lives model), που αναπτύχθηκε από τους Maruna και Ward. Το μοντέλο αυτό βασίζεται στην παραδοχή ότι η αποτελεσματική επανένταξη δεν επιτυγχάνεται μόνο μέσω της

κινδύνου που σχετίζονται άμεσα με την εγκληματική συμπεριφορά και σε εκείνους που δεν έχουν ουσιώδη επίδραση σε αυτήν. Οι εγκληματογόνες ανάγκες είναι μέτριοι ή ισχυροί δυναμικοί παράγοντες κινδύνου και είναι δεκτικοί παρέμβασης, ενώ οι μη εγκληματογόνες ανάγκες χαρακτηρίζονται ασθενείς δυναμικοί παράγοντες οι οποίοι δε συμβάλλουν ουσιαστικά στη μείωση της υποτροπής (Γιαννούλης, 2019:106)

αποτροπής της παραβατικής συμπεριφοράς, αλλά μέσω της ενίσχυσης θετικών στόχων ζωής. Συγκεκριμένα, ενθαρρύνει τους παραβάτες να εντοπίσουν και να διατυπώσουν τις προσωπικές τους αξίες και επιδιώξεις, διαμορφώνοντας ένα πλάνο ζωής με νόημα και σκοπό. Η προσέγγιση αυτή συμβάλλει στην οικοδόμηση μιας θετικής ταυτότητας και κατ' επέκταση στη μείωση της πιθανότητας υποτροπής (Ward & Fortune, 2013: 32). Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, οι παραβάτες δε διαφέρουν ουσιαστικά από τους υπόλοιπους ανθρώπους, καθώς επιδιώκουν και αυτοί την ικανοποίηση βασικών επιθυμιών. Ωστόσο, προτιμούν να καταφύγουν σε επιβλαβή και αντικοινωνικά μέσα για να επιτύχουν το στόχο τους, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις συνέπειες των πράξεών τους. Ο βασικός στόχος του μοντέλου αυτού είναι να καθοδηγήσει τους παραβάτες στην επίτευξη των στόχων τους με ηθικά, νομικά και κοινωνικά αποδεκτούς τρόπους, ενισχύοντας τις προσωπικές τους δεξιότητες και προάγοντας στρατηγικές που δεν προκαλούν βλάβη σε τρίτους. Σε αντίθεση με το μοντέλο RNR, το οποίο επικεντρώνεται κυρίως στην αποφυγή κινδύνων και την εξουδετέρωση αρνητικών συμπεριφορών, το μοντέλο GL ενσωματώνει τη διάσταση των κινδύνων με κριτικό τρόπο. Αντί να επικεντρώνεται στην αποφυγή, θέτει ως προτεραιότητα στόχους που ενισχύουν την ευημερία και την προσωπική ανάπτυξη του ατόμου, προάγοντας το «ευ ζην» των δραστών (Γιαννούλης, 2019: 110). Πιο συγκεκριμένα, το «ευ ζην», δηλαδή η καλή ζωή επέρχεται όταν υπάρχει καλή σωματική και ψυχική υγεία, απόκτηση γνώσης και δεξιοτήτων, παροχή ελεύθερου χρόνου για δραστηριότητες και επιτυχία σε αυτές, καθώς και επιτυχία στην εργασία. Επιπλέον, σημαντική είναι η απόκτηση αυτοελέγχου και καθορισμού στόχων για το μέλλον, η εσωτερική γαλήνη, η πνευματικότητα και η δημιουργικότητα. Τέλος, σπουδαίο ρόλο διαδραματίζουν οι καλές σχέσεις με την οικογένεια, τους φίλους και την ευρύτερη κοινότητα (στο ίδιο: 110).

Η οικογένεια και φίλοι, ειδικότερα, μπορούν να διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο στην αποτροπή του αποφυλακισμένου από συμμετοχή σε παραβατικές συμπεριφορές και συγχρόνως, να στηρίξουν την προσπάθειά του να υιοθετήσει έναν υγιή και παραγωγικό τρόπο ζωής. Απαραίτητη προϋπόθεση για αυτό, είναι να έχουν και οι ίδιοι, νομικά και κοινωνικά, αποδεκτό τρόπο ζωής. Ιδιαίτερα η οικογένεια, αποτελεί έναν κυρίαρχο προστατευτικό παράγοντα και έχει αποδειχθεί

σε πολλές έρευνες πως σχετίζεται με χαμηλά ποσοστά υποτροπής (Davis, Bahr & Ward, 2012: 452). Μια πιθανή εξήγηση αυτού του πορίσματος είναι πως η ανάγκη υποστήριξης των μελών της οικογένειας δεσμεύει το άτομο να παραμείνει στο χώρο εργασίας του, για να εξασφαλίσει τα προς το ζην. Αυτό παρατηρείται ιδιαίτερα στις γυναίκες. Σε έρευνα των Esbensen και Elliott, παρατηρήθηκε ότι ο γάμος και η ιδιότητα του γονέα είναι σημαντικοί παράγοντες για την αποχή από τη χρήση αλκοόλ και μαριχουάνας, ενώ οι Chen και Kandel διαπίστωσαν πως ο γάμος επηρέαζε τη διακοπή χρήσης μαριχουάνας για τους άνδρες, ενώ στις γυναίκες σημαντικό γεγονός για την διακοπή χρήσης ουσιών ήταν η εγκυμοσύνη (Laub & Sampson, 2001: 34). Για τους χρήστες ναρκωτικών οι παράγοντες που επηρεάζουν τις επιλογές τους είναι κυρίως το κοινωνικό τους περιβάλλον, όπως η οικογένεια και οι φίλοι. Ποιοτική έρευνα σε πρώην κρατούμενους φυλακών με ζήτημα χρήσης ναρκωτικών, που παρακολουθούσαν θεραπεία σε κέντρα απεξάρτησης, στο Ντένβερ του Κολοράντο, εξέφρασαν πως η σχέση με την οικογένεια και ιδιαίτερα με τα παιδιά, η υποστήριξη από θρησκευτικές ομάδες, η παροχή στέγης, η υποστήριξη των φίλων και η παρακολούθηση προγραμμάτων θεραπείας μπορούν να συμβάλλουν στην αποχή από τη χρήση ναρκωτικών, μετά την απελευθέρωσή τους από τη φυλακή (Binswanger et al, 2012).

Σημαντική παράμετρος για την αποχή από το έγκλημα είναι η απομάκρυνση από φίλους που εμπλέκονται σε παράνομες δραστηριότητες και η προτίμηση συναναστροφής με συνομηλίκους που τηρούν και σέβονται τους νόμους. Οι κοινές δραστηριότητες με τους τελευταίους δαπανούν χρόνο και ενέργεια σε υγιή και νόμιμα πλαίσια, αποστερώντας τους από την πιθανότητα εμπλοκής με παράνομες δράσεις. Μια βασική παράμετρος για την αποφυγή υποτροπής είναι η δημιουργία δεσμού με τέτοια πρότυπα συναναστροφής (Davis, Bahr & Ward, 2012: 452). Βάσει αυτών των δεδομένων είναι υψίστης σημασίας η εύρεση ενός τέτοιου φιλικού κύκλου, ιδιαίτερα όταν ο παραβάτης έχει μόλις απολυθεί από τη φυλακή και είναι περισσότερο ευάλωτος στην ανάμειξη με παράνομες δράσεις. Σε αμερικανική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Σικάγο του Ιλινόις, μέσα από την εξέταση των εμπειριών των αποφυλακισμένων, προέκυψε ότι οι φίλοι μπορούν να λειτουργήσουν προστατευτικά στην υποτροπή. Από το συνολικό δείγμα, οι μισοί δήλωσαν πως είχαν στενούς φίλους που δεν είχαν εμπλοκή με το νόμο και πως

αυτό ίσως τους οδήγησε στην απόφαση να κρατήσουν απόσταση από εκείνους που «τους έφερναν σε μεελάδες» μετά την αποφυλάκισή τους (La Vigne, Visher & Castro 2004: 8).

Άλλοι παράγοντες που μπορούν να συμβάλλουν στην απόφαση του δράστη να απέχει από το έγκλημα είναι οι γνωστικοί. Σύμφωνα με αυτούς, ένας παραβάτης απέχει από την εγκληματική δραστηριότητα όταν: είναι σε θέση να αλλάξει τη νοοτροπία του και να είναι ανοιχτός σε μια αλλαγή, όταν αναπτύσσει δεξιότητες που θα τον βοηθήσουν να προσαρμοστεί στην αλλαγή αυτή, όταν επαναξιολογεί την εικόνα που έχει για τον εαυτό του, προσαρμόζοντας τις αντιλήψεις του ώστε να είναι συμβατές με τις κοινές αντιλήψεις και όταν αναγνωρίζει τη βλάβη που προκάλεσε με τις άδικες πράξεις του στο παρελθόν (Davis, Bahr & Ward, 2012: 449). Βασικό στοιχείο για την απόφαση του δράστη να απέχει από την εγκληματική δραστηριότητα, είναι το προσωπικό κίνητρο. Οι Bonta και Andrews, βάσει της έρευνάς τους, διαπίστωσαν ότι παράγοντες όπως η αυτοεκτίμηση, η ψυχική ωρίμανση και προσωπικό κίνητρο, αποτελούν μη εγκληματογόνες ανάγκες (non criminogenic needs), καθώς τα ερευνητικά τους ευρήματα έδειξαν ασθενή συσχέτιση με την αύξηση της υποτροπής (Bonta & Andrews, 2007: 11). Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένοι ερευνητές που υποστηρίζουν πως μερικές φορές οι κοινωνικές συνθήκες είναι τέτοιες που δεν επιτρέπουν στον δράστη να επανενταχθεί, ακόμη και αν το έχει το κατάλληλο κίνητρο (Laub & Sampson, 2001). Η επίτευξη της κοινωνικής επανένταξης σαφώς προϋποθέτει τόσο την επιθυμία του ίδιου του δράστη για αποχή από το έγκλημα και την υιοθέτηση κοινωνικά αποδεκτών τρόπων ζωής, όσο και την προετοιμασία της κοινωνίας για την επιστροφή του σε αυτήν, μετά την αποφυλάκιση.

Η αποχή από το έγκλημα, όμως, είναι διαφορετική από τον τερματισμό της εγκληματικής δράσης (termination). Ο τερματισμός αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο χρονικό σημείο, που παύει η εγκληματική συμπεριφορά, ενώ η αποχή είναι μια δυναμική διαδικασία, μέσω της οποίας το άτομο σταδιακά σταματά να διαπράττει εγκλήματα (Laub & Sampson, 2001). Η συγκεκριμένη διάκριση αποκτά ιδιαίτερη σημασία όταν η αποχή από το έγκλημα είναι προσωρινή και δεν αντανακλά έναν ουσιαστικό ή διαρκή τερματισμό της εγκληματικής συμπεριφοράς.

Παρόλο που η αποχή από την εγκληματική συμπεριφορά είναι ένας βασικός στόχος της κοινωνικής επανένταξης, δεν αρκεί για να θεωρηθεί ότι το άτομο έχει επανενταχθεί ουσιαστικά στην κοινωνία. Για να επιτευχθεί αυτό απαιτείται υιοθέτηση αρχών και αξιών που διευκολύνουν το άτομο να ενσωματωθεί στο κοινωνικό περιβάλλον, μέσα από την εύρεση εργασίας, την αποκατάσταση των σχέσεων με την οικογένεια και τον σεβασμό προς το νόμο, ώστε η πιθανότητα υποτροπής να είναι εξαιρετικά χαμηλή. Επομένως, το έργο της κοινωνικής επανένταξης δεν επιτυγχάνεται μόνο από τα χαμηλά ποσοστά υποτροπής, αλλά και από τα δεδομένα εκείνα που δείχνουν πως το άτομο έχει πράγματι επανενταχθεί κοινωνικά. Η διαδικασία της κοινωνικής επανένταξης για άτομα με τοξικοεξάρτηση εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την επιτυχή διακοπή της χρήσης ναρκωτικών ουσιών, γεγονός που καθιστά τη διαδικασία αυτή, ιδιαίτερα σύνθετη και πολυδιάστατη. Ωστόσο, η διακοπή της χρήσης συνιστά μια εξίσου δύσκολη διαδικασία, η οποία για να ολοκληρωθεί επιτυχώς απαιτεί την εφαρμογή συγκεκριμένων στρατηγικών και ενεργειών.

2.3 Η διαδικασία της κοινωνικής επανένταξης και ο ρόλος της απεξάρτησης

Βάσει των παραπάνω δεδομένων, εγείρεται ένα βασικό ερώτημα: αν οι προστατευτικοί παράγοντες μπορούν να βοηθήσουν τον τοξικοεξαρτημένο παραβάτη να απέχει από το έγκλημα και να επανενταχθεί κοινωνικά, ακόμη και αν συνεχίσει τη χρήση, ή είναι απαραίτητο να τη διακόψει για να επιτύχει αυτό τον στόχο. Κρίθηκε απαραίτητο η εξέταση του ρόλου της απεξάρτησης να τεθεί σε ξεχωριστή ενότητα, καθότι αυτός ο παράγοντας αφορά μόνο τους τοξικοεξαρτημένους παραβάτες. Στην ενότητα αυτή θα γίνει αναλυτική παρουσίαση της διαδικασίας που χρειάζεται να ακολουθήσουν οι τοξικοεξαρτημένοι προκειμένου να απέχουν από τις ναρκωτικές ουσίες, εστιάζοντας στις αναγκαίες προϋποθέσεις και τις συνθήκες που απαιτούνται για την ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας.

Οι αντιξοότητες στις οποίες καλούνται να ανταπεξέλθουν οι εξαρτημένοι χρήστες ποικίλλουν, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις είναι κοινές για όλους, ενώ

σε άλλες διαφέρουν ανάλογα με τα ατομικά χαρακτηριστικά του καθενός. Κάθε τοξικοεξαρτημένος έχει τις δικές του ανάγκες, οι οποίες διαφοροποιούνται ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, την κατάσταση της υγείας ή των παραγόντων διακινδύνευσης. Επειδή κάθε περίπτωση θεραπευόμενου είναι μοναδική, η θεραπεία μπορεί να διαφέρει, κάθε φορά, ως προς τη διάρκεια, την ένταση και την ποιότητα (UNODC, 2012). Οι τοξικοεξαρτημένοι μπορεί να υποφέρουν από μολυσματικές ασθένειες, (HIV, ηπατίτιδα κ.α.), απώλεια δοντιών, πρόωρη γήρανση και μπορεί να οδηγηθούν ως και στο θάνατο. Σε αμερικανική έρευνα εκτιμήθηκε ότι η χρήση παράνομων ουσιών είχε ως αποτέλεσμα περίπου 17.000 θανάτους, το 2000 (Newcomb & Locke, 2005).

Για την επίτευξη της απεξάρτησης, βασικό ρόλο έχει η συνειδητοποίηση του χρήστη για την κατάστασή του και η επιθυμία του για αποχή από τις ουσίες. Δίχως την επιθυμία για αποχή, οποιαδήποτε παρέμβαση είτε της οικογένειας, είτε ενός προγράμματος απεξάρτησης είναι εξαιρετικά πιθανό να οδηγήσει το άτομο ξανά στη χρήση. Αφού ο χρήστης αποφασίσει πως θέλει να απέχει από τη χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών, θα καταλάβει πως τη διαδικασία αυτή δε μπορεί να την ολοκληρώσει μόνος του, καθώς θα βρεθεί αντιμέτωπος με τις σωματικές αντιδράσεις του οργανισμού του. Κατόπιν, αν υπάρχουν ζητήματα τα οποία τον απασχολούν ή κάποιος εξωγενής παράγοντας που θα τον αποθαρρύνει, είναι πιθανό να εγκαταλείψει οποιαδήποτε προσπάθεια. Γι αυτό το λόγο, η υποστήριξη από την οικογένεια και το φιλικό περιβάλλον κρίνεται αναγκαία, ώστε να στηρίξει τον χρήστη είτε ψυχολογικά, είτε οικονομικά. Ιδιαίτερα για τους χρήστες ναρκωτικών στην παιδική και εφηβική ηλικία, οι παροτρύνσεις των ειδικών απέναντι στους γονείς αφορούν την επικοινωνία με τα παιδιά, την ενθάρρυνση τους για δραστηριότητες, την παρακολούθηση των συναναστροφών και των ασχολιών τους, καθώς και την επαφή με άλλους γονείς (Παπαδάτος, 2001: 221-222). Ωστόσο, ακόμη και η συμβολή των γονέων δεν αρκεί για να επιτευχθεί απεξάρτηση από τη χρήση ναρκωτικών, χωρίς τη συμμετοχή σε εξειδικευμένο πρόγραμμα θεραπείας, στο οποίο θα συμμετέχει με δική του πρωτοβουλία ο τοξικοεξαρτημένος. Στα προγράμματα απεξάρτησης, έμπειρο και καταρτισμένο προσωπικό καθοδηγεί τον τοξικοεξαρτημένο, από την έναρξη έως το τέλος της θεραπείας, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες ανάγκες του.

Υπάρχουν δύο ειδών θεραπευτικά προγράμματα: η πλήρης αποχή από την χρήση ναρκωτικών και οι θεραπείες που γίνονται σταδιακά, με υποκατάστατα. Στην πρώτη περίπτωση, οι θεραπευόμενοι καλούνται να απέχουν εντελώς από τη χρήση, ενώ κατά τη διάρκεια των θεραπειών με υποκατάστατα, για την αποφυγή στερητικών συνδρόμων, χορηγούνται υποκατάστατα ναρκωτικών ουσιών, όπως μεθαδόνη, ηρεμιστικά ή αντικαταθλιπτικά, ανάλογα την περίπτωση (Λαμπροπούλου, 2002: 33). Μεταξύ αυτών των δύο ειδών θεραπείας υπάρχει έντονος αντίλογος σχετικά με την αποτελεσματικότητά τους. Τα προγράμματα αποχής από ναρκωτικές ουσίες (στεγνά προγράμματα), στηρίζουν τον θεραπευόμενο στην προσπάθεια ανεξάρτησής του, χωρίς την παροχή υποκατάστατων φαρμάκων. Απεναντίας, χρησιμοποιούν συμβουλευτική, νομική υποστήριξη, εκπαίδευση και καθοδήγηση¹⁷. Η πιο διαδεδομένη δομή στην Ελλάδα για τους τοξικοεξαρτημένους που χρησιμοποιεί στεγνό πρόγραμμα είναι το ΚΕΘΕΑ (Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων)¹⁸. Άλλη γνωστή μονάδα ανεξάρτησης είναι το 18 ΑΝΩ, το οποίο απευθύνεται σε τοξικοεξαρτημένους (και παραβάτες), παρέχοντας ιατρικές, ψυχολογικές και κοινωνικές υπηρεσίες¹⁹. Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε κομητείες της Καλιφόρνιας, οι θεραπευόμενοι που συμμετείχαν είτε σε πρόγραμμα ανεξάρτησης χωρίς την υποστήριξη υποκατάστατων, εκτός θεραπευτικού κέντρου (drug-free program), είτε πρόγραμμα που εκτελούνταν σε θεραπευτικά κέντρα (residential programs), δήλωσαν πως ήταν ευχαριστημένοι από το πρόγραμμα, την υπηρεσία και από τη συνεργασία με τους συμβούλους. Συγκεκριμένα, από τους 1.939 θεραπευόμενους, οι 1.226 παρακολούθησαν πρόγραμμα ανεξάρτησης εκτός κέντρου, ενώ οι 713 συμμετείχαν σε πρόγραμμα εντός θεραπευτικού κέντρου. Το συνολικό ποσοστό επιτυχούς ολοκλήρωσης της θεραπείας ανήλθε σε 68%. Αναλυτικότερα, το 73% των συμμετεχόντων ολοκλήρωσε το πρόγραμμα εκτός κέντρου και το 60% το ολοκλήρωσε σε θεραπευτικό κέντρο. Οι ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η αυξημένη ένταση θεραπείας και η ικανοποίηση των θεραπευόμενων από τη

¹⁷<https://www.kethea.gr/en/kethea/einai-kethea/>

¹⁸<https://www.kethea.gr/kethea/thesmiko-plaisio/>

¹⁹<https://www.ektepn.gr/projects/symboyleytikos-stathmos-i-monada-apexartisis-18-ano>

διαδικασία, συντελούν σημαντικά στην επιτυχή ολοκλήρωση του προγράμματος απεξάρτησης (Hser, Evans, Huang & Anglin, 2004).

Αναφορικά με τη θεραπεία με υποκατάστατα (maintenance treatment), η μεθαδόνη μπορεί να καταστείλει συμπτώματα στερητικού συνδρόμου, αλλά και να καταστείλει τις επιδράσεις της ευφορίας που προκαλείται από οπιοειδή, διορθώνοντας ή σταθεροποιώντας τη βλάβη που έχουν προκαλέσει στο σώμα. Αυτή τους η δράση, αποτελεί και το κεντρικό επιχείρημα των υποστηρικτών αυτών των προγραμμάτων, καθώς χωρίς τα υποκατάστατα οι εξαρτημένοι βρίσκονται αντιμέτωποι με δυσάρεστες παρενέργειες. Σε μελέτη του Vancouver Injection Drug Users Study (VIDUS), από τους 1.587 συμμετέχοντες σε πρόγραμμα υποστήριξης με μεθαδόνη, μεταξύ 1996 και 2004, προέκυψε ότι το 28% σταμάτησε τη θεραπεία, το 61% χρησιμοποίησε τη θεραπεία σε περισσότερες από μία περιπτώσεις και το 11% παρέμεινε στη θεραπεία έως ότου πραγματοποιήθηκε η follow up έρευνα (Kerr, Marsh, Li, Montaner & Wood, 2005). Παράγοντες που σχετίστηκαν θετικά με την παρακολούθηση θεραπείας με μεθαδόνη ήταν η μεγαλύτερη ηλικία, αν ο συμμετέχων ήταν γυναίκα, το θετικό τεστ για HIV και το κάπνισμα κρακ και κοκαΐνης. Οι παράγοντες που σχετίστηκαν αρνητικά, ήταν η πρόσφατη φυλάκιση, η εμπλοκή σε σεξουαλικό εμπόριο, ο δανεισμός σύριγγας, η μη θανατηφόρα υπέρ-δοσολογία και η χορήγηση με σύριγγα κοκαΐνης και ηρωίνης.

Τα προγράμματα με υποκατάστατα διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τον τρόπο λειτουργίας και την απαιτητικότητα. Κάποια απαιτούν τακτικό έλεγχο εξετάσεων, κάποια είναι πιο πιεστικά ως προς την αποτοξίνωση, ενώ άλλα πιο ελαστικά. Κάποια συγκροτούνται από επαγγελματίες, ενώ άλλα από πρώην χρήστες και μερικά επιτρέπουν τη χορηγία της μεθαδόνης στο σπίτι, ενώ άλλα τη χορηγούν μόνο στη μονάδα (Μαρούλη, 2002: 230). Ο πιο διαδεδομένος οργανισμός στην Ελλάδα για προγράμματα υποστήριξης με μεθαδόνη είναι ο Οργανισμός Κατά των Ναρκωτικών (OKANA), ο οποίος περιλαμβάνει προγράμματα πρόληψης των εξαρτήσεων, θεραπεία για εξάρτηση, υπηρεσίες μείωσης της βλάβης και μονάδα κοινωνικής επανένταξης²⁰. Σε ελληνική έρευνα, η αξιολόγηση των θεραπευόμενων για τη συμμετοχή σε πρόγραμμα υποστήριξης με μεθαδόνη ήταν θετική (Μαρούλη,

²⁰<https://www.okana.gr/el/ypiresies>

2002: 249). Από τους 25 συμμετέχοντες στην έρευνα, η πλειοψηφία ανέφερε, πλην ενός, ότι είναι ικανοποιημένη από τη συμμετοχή στο πρόγραμμα, τονίζοντας τόσο την αρωγή των προγραμμάτων, όσο και τη δική τους θέληση για απεξάρτηση. Μερικοί ανέφεραν ότι δε θα μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις ενός «στεγνού» προγράμματος και για το λόγο αυτό είχαν προτιμήσει το συγκεκριμένο τύπο θεραπείας. Άλλωστε η επιλογή ενός θεραπευτικού προγράμματος εξαρτάται από τον στόχο που θέτει το εκάστοτε πρόγραμμα. Ορισμένα στοχεύουν στην πλήρη απεξάρτηση, ενώ άλλα επικεντρώνονται στον περιορισμό των βλαβών της χρήσης, όπως είναι η πρόκληση αφροδίσιων νοσημάτων ή ο θάνατος (Λαμπροπούλου, 2002: 33). Τα θεραπευτικά προγράμματα μπορούν να συνοδεύονται και από προγράμματα κοινωνικής επανένταξης με σκοπό την απόκτηση επαγγελματικών δεξιοτήτων ή από προγράμματα που αφορούν την οικογένεια.

Η κρατούσα άποψη υποστηρίζει πως για να επέλθει κοινωνική επανένταξη, κρίνεται ως προτεραιότητα η διακοπή της χρήσης, επειδή η διατήρηση αυτής θα οδηγεί τον εξαρτημένο σε συναναστροφή με παραβατικές ομάδες. Στην έρευνα των Davis, Bahr και Ward, η πλειοψηφία των ερωτηθέντων δήλωσε πως αν δεν υπήρχε η χρήση ναρκωτικών ουσιών δε θα εμπλέκονταν με εγκληματικές δραστηριότητες (Davis, Bahr & Ward, 2012: 461). Στην προηγούμενη ενότητα αναδείχτηκε άλλωστε μια ισχυρή σύνδεση μεταξύ της χρήσης ναρκωτικών και της υποτροπής. Επιπλέον, η διακοπή δραστηριοτήτων, η εγκατάλειψη της εργασίας και η παραμέληση της οικογένειας, που μπορεί να είναι απόρροια της χρήσης, διευκολύνει το πέρασμα στο έγκλημα. Επομένως, η διακοπή της χρήσης αποτελεί μια απαραίτητη προϋπόθεση για την αποχή από το έγκλημα.

Η αποχή όμως, όπως τέθηκε παραπάνω, δεν επαρκεί για την επίτευξη της κοινωνικής επανένταξης. Η χρήση ουσιών θεωρείται παρεκκλίνουσα συμπεριφορά και έτσι κάποιος που δεν έχει διακόψει τη χρήση δε δύναται να επανενταχθεί κοινωνικά, εφόσον διατηρεί μια συνήθεια που δεν είναι κοινωνικά αποδεκτή. Επιπροσθέτως, η χρήση αυτών των ουσιών, λόγω των αρνητικών επιπτώσεων στο σώμα και τη νόηση του χρήστη, τον αποτρέπει από την εστίαση στο στόχο του, καθώς η επιβαρυσμένη του κατάσταση τον εμποδίζει να βρει εργασία, να ανταπεξέλθει στις ανάγκες του επαγγελματικού στίβου, ή να διατηρήσει καλές επαφές με την οικογένειά του. Επιπλέον, λόγω της ύπαρξης σωματικών και ψυχικών

συμπτωμάτων, ο χρήστης τείνει να ξεκινά τη θεραπεία, να τη διακόπτει, να επαναλαμβάνει την προσπάθεια και να τη διακόπτει ξανά, χωρίς ποτέ να καταφέρνει να την ολοκληρώσει. Οι παράγοντες που αυξάνουν τις πιθανότητες ολοκλήρωσης της διαδικασίας είναι η εργασία, (Dieter, 2011: 17) και η υποστήριξη από το κοινωνικό περιβάλλον, ιδιαίτερα σε νεαρούς χρήστες (Anderson, Ramo, Schulte, Cummins & Brown, 2006).

Καταλήγοντας, η απεξάρτηση θα μπορούσε να αποτελέσει έναν ισχυρό προστατευτικό παράγοντα αποχής από το έγκλημα, για τους τοξικοεξαρτημένους παραβάτες. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο που η αντιμετώπιση της τοξικοεξάρτησης συγκαταλέγεται στα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης. Στο επόμενο κεφάλαιο θα παρατεθούν έρευνες από προγράμματα που έχουν αποδειχθεί αποτελεσματικά και συμβάλλουν στην επάνοδο του τοξικοεξαρτημένου παραβάτη.

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο, επισημαίνεται ότι η κοινωνική επανένταξη είναι μία δυναμική διαδικασία η οποία επιτυγχάνεται σταδιακά, με βασική προϋπόθεση την απουσία παραγόντων διακινδύνευσης και την υπεροχή των παραγόντων αποχής από το έγκλημα. Μέσα από αυτό το κεφάλαιο αναδείχθηκαν οι διάφορες προσεγγίσεις που έχουν αναπτυχθεί σχετικά με την έννοια της κοινωνικής επανένταξης, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώθηκαν και εξελίχθηκαν τα σύγχρονα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης. Παρόλο που υπάρχουν ακόμη περιθώρια βελτίωσης, που προκύπτουν όσο οι έρευνες προχωρούν και τα εμπειρικά δεδομένα εμπλουτίζονται, φαίνεται πως μπορούν να επιφέρουν αυτό που μέχρι πρότινος οι παραβάτες και δη οι τοξικοεξαρτημένοι δεν είχαν: την ευκαιρία για μια ζωή χωρίς ναρκωτικές ουσίες και έγκλημα. Τα προγράμματα αυτά ενισχύουν τους παράγοντες εκείνους που μπορούν να βοηθήσουν τον τοξικοεξαρτημένο παραβάτη να απέχει τόσο από τις ουσίες, όσο και από τις εγκληματικές δραστηριότητες, με αντάλλαγμα μια καθημερινότητα που περιλαμβάνει εργασία, εισόδημα, δραστηριότητες και αποκατεστημένες οικογενειακές ή φιλικές σχέσεις, ή νέο κύκλο γνωριμιών. Παρά το γεγονός ότι η παρουσία αυτών των παραμέτρων μπορεί να φαντάζει απλή ή χωρίς ιδιαίτερη σημασία, εντούτοις είναι κρίσιμη για την ομαλή ενσωμάτωση των τοξικοεξαρτημένων παραβατών στην κοινωνία. Αρκεί να αναλογιστεί κάποιος, πώς θα ήταν διαμορφωμένη η προσωπικότητα του και οι ενέργειές του, αν κάποια από αυτές τις παραμέτρους έλειπε από τη ζωή του ή –

όπως συμβαίνει σε μεγάλο ποσοστό των τοξικοεξαρτημένων παραβατών - αν απουσίαζαν όλες. Στην περίπτωση των τοξικοεξαρτημένων παραβατών, επιπρόσθετη προϋπόθεση για επιτυχημένη κοινωνική επανένταξη κρίνεται η αποχή από τη χρήση ναρκωτικών ουσιών. Αναμφίβολα, θεμελιώδης παράγοντας για την έναρξη της διαδικασίας απεξάρτησης, καθώς και για τη συνέχισή της είναι η απόφαση του ίδιου του τοξικοεξαρτημένου παραβάτη να απέχει από τη χρήση ναρκωτικών και την εγκληματική συμπεριφορά.

Κεφάλαιο 3^ο: Προγράμματα και καλές πρακτικές κοινωνικής επανένταξης τοξικοεξαρτημένων παραβατών

Οι προκλήσεις που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι αποφυλακισμένοι μόλις απολυθούν από το σωφρονιστικό κατάστημα, μπορούν να τους αποθαρρύνουν και να τους στρέψουν ξανά στο έγκλημα. Η επιστροφή στην κοινωνία μπορεί να συνδυαστεί με έλλειψη στέγης, εργασίας, χρηματικών αποθεμάτων, οικογενειακών ή και φιλικών προσώπων. Επιπλέον, η επιβάρυνση του ποινικού μητρώου συχνά επιφέρει εργασιακό αποκλεισμό και ο κοινωνικός περίγυρος οδηγεί τον αποφυλακισμένο στο κοινωνικό περιθώριο. Το κοινωνικό στίγμα, όπως υποστηρίζει και η θεωρία της ετικέτας (Σπινέλλη, 2014: 272), μπορεί να συμβάλει στην υποτροπή του αποφυλακισμένου και να τον οδηγήσει ξανά στη φυλακή.

Η σημασία του σχεδιασμού και της υλοποίησης προγραμμάτων με δημιουργικότητα, χάραξη στόχων και επιδιώξεων, καθώς και η διαρκής ενθάρρυνση του χρήστη από τους θεραπευτές, είναι απαραίτητες για την προσπάθειά του για απεξάρτηση και κοινωνική επανένταξη. Αν αναλογιστεί κανείς ότι η διαδικασία αυτή απαιτεί από μέρος του, μια πνευματική *ωρίμανση* (Ζαφειρίδης, 2009: 60) στην οποία θα σταθεί αντάξιος των καθημερινών δυσκολιών και θα έρθει αντιμέτωπος με τα συναισθήματα και τα προβλήματα, που ίσως τον οδήγησαν την πρώτη φορά στη δοκιμή της ουσίας και της τέλεσης εγκλήματος, θα αντιληφθεί τον βαθμό δυσκολίας και μάλλον θα εγκαταλείψει την προσπάθεια. Σε όλους τους ανθρώπους, το άγχος και τα προβλήματα που προκύπτουν, επηρεάζουν την πνευματική και ψυχική τους υγεία, με τον καθένα να προσπαθεί να τα χειριστεί

διαφορετικά: με εκρήξεις θυμού, τάσεις απομόνωσης, αλλαγή παραστάσεων, κλπ. Για τους τοξικοεξαρτημένους η βίωση των παροδικών, αλλά έντονα εύφορων επιδράσεων μιας ψυχοδραστικής ουσίας, μπορεί να οδηγήσει στην ανάπτυξη μιας ισχυρής ψυχολογικής ροπής προς τη χρήση της. Για να αποφευχθεί αυτό, απαιτείται η ύπαρξη ενός αντισταθμίσιμου, δηλαδή η ύπαρξη μιας σταθερής και αξιόπιστης υποστηρικτικής δομής που να ανταποκρίνεται στις βαθύτερες ψυχοκοινωνικές ανάγκες του ατόμου. Γι' αυτό, είναι υψίστης σημασίας, ανάλογα με τις ανάγκες του κάθε εξαρτημένου, να έχει διαμορφωθεί η κατάλληλη θεραπεία και το ανάλογο πρόγραμμα κοινωνικής επανένταξης.

Τα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης έχουν στόχο να ενθαρρύνουν τον αποφυλακισμένο στην εύρεση ενός ασφαλούς μέρους για κατοικία, περιτοιχισμένο από πρόσωπα που θα τον υποστηρίξουν, θεραπεία για αντιμετώπιση της εξάρτησης και μία εργασία που θα εξασφαλίζει τα προς το ζην. Το κυριότερο δε, όφελος των προγραμμάτων είναι η παροχή κινήτρων και εφοδίων για την πραγμάτωσή τους. Άλλη δράση που επίσης συνεισφέρει στην ομαλή διαδικασία της κοινωνικής επανένταξης είναι η προετοιμασία του κοινωνικού περιγύρου του αποφυλακισθέντος. Τα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, διακρίνονται σε προγράμματα μέσα στη φυλακή, κατά την αποφυλάκιση και μετά την αποφυλάκιση. Υπάρχουν όμως και ορισμένα προγράμματα που μπορούν να τα παρακολουθήσουν οι τοξικοεξαρτημένοι παραβάτες αντί να εκτίσουν ποινή μέσα στη φυλακή. Τέτοια προγράμματα προτείνονται σε δικαστήρια για ναρκωτικά (drug courts) τα οποία στοχεύουν στην αποχή από τις ουσίες, την αποχή από το έγκλημα και την κοινωνική ενσωμάτωση του παραβάτη στην ευρύτερη κοινωνία (United Nations, 1999: 4).

Κάποιοι μπορεί να είναι επιφυλακτικοί σχετικά με την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης. Ο Robert Martinson, το 1970, βασιζόμενος σε ανάλυση διαφόρων προγραμμάτων αποκατάστασης που υλοποιούνταν σε φυλακές, υποστήριξε στο έργο του «What works», ότι δεν υπάρχουν επαρκείς αποδείξεις ότι τα προγράμματα αυτά μπορούσαν να μειώσουν την υποτροπή (Martinson, 1974). Στο συμπέρασμα του Martinson θα μπορούσαν να καταλήξουν και άλλοι, αν λάβουν υπόψη ότι ένας δράστης μπορεί να έχει

δαπανήσει μεγάλο μέρος της ζωής του σε ένα περιβάλλον, όπως είναι η φυλακή, περιστοιχισμένος από άλλους εγκληματίες, ή όταν έχει γνωρίσει μόνο την παράβαση ως τρόπο ζωής. Έπειτα, τίθεται το ζήτημα των ιδιαίτερων εγκλημάτων όπως είναι τα εγκλήματα κατά της ζωής και της γενετήσιας ελευθερίας, τα οποία εγείρουν αισθήματα καχυποψίας ή και απέχθειας απέναντι στους παραβάτες. Όταν δε, πρόκειται για τοξικοεξαρτημένους παραβάτες, ο πήχης εμπιστοσύνης πέφτει ακόμη περισσότερο. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας της αντίληψης ότι η εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες και η παραβατική συμπεριφορά, τους καθιστά λιγότερο ικανούς να ενσωματωθούν με το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Συγχρόνως, αμφισβητούν την ικανότητα τους να υπακούν σε κανόνες ή να αναλαμβάνουν ευθύνες. Όλα αυτά είναι ζητήματα τα οποία ο θεσμός της κοινωνικής επανένταξης καλείται να αντιμετωπίσει, καθότι εκτός από την προετοιμασία του κρατουμένου για τη ζωή μετά τη φυλακή, σημαντική παράμετρος είναι και η προετοιμασία της κοινωνίας για την υποδοχή του. Όλα αυτά τα ζητήματα δεν υποβιβάζουν το έργο της κοινωνικής επανένταξης, ούτε καθιστούν τα προγράμματα ανώφελα. Αντιθέτως, αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο για την ύπαρξη τους. Όλα τα παραπάνω ζητήματα, θα εξακολουθήσουν να υφίστανται ακόμη κι αν εκλείψουν τα προγράμματα, οπότε η καθιέρωσή τους μόνο ωφέλιμη μπορεί να είναι για την ανάπτυξη της κοινωνίας.

Υπάρχουν προγράμματα που διεξάγονται στοχεύοντας σε όλα τα παραπάνω ή σε ορισμένα από αυτά. Στο κεφάλαιο αυτό θα παρατεθούν πρακτικές που έχουν αξιολογηθεί θετικά και θα αναδειχθούν οι λόγοι που η λειτουργία τους θεωρείται αποτελεσματική. Καλή πρακτική (Good practice) στην κοινωνική έρευνα θεωρείται εκείνη που ασχολείται με κοινωνικά ζητήματα και υπαρκτά πρακτικά προβλήματα (Denscombe, 2010: 36). Κύρια στοιχεία για την ανάδειξη μιας καλής πρακτικής είναι η οριοθέτηση ενός ζητήματος, με καθορισμό του σκοπού και των ερευνητικών ερωτημάτων που εξετάζονται, χρησιμοποίηση έγκυρων δεδομένων μέσω έγκυρων μεθόδων και αντικειμενικότητα ερευνητή. Αξιολόγηση σύμφωνα με το UNDP (United Nations Development Programme) είναι *«η διαδικασία που αποπειράται να καθορίσει, όσο πιο συστηματικά και αντικειμενικά είναι δυνατό, τη συνάφεια, την αποτελεσματικότητα και τις επιπτώσεις των δραστηριοτήτων υπό το πρίσμα των στόχων τους»* (Ζαραφωνίτου και Τσίγκανου, 2002: 19). Σύμφωνα με αυτή

αξιολογείται η απόδοση των προγραμμάτων, αναγνωρίζονται οι καλές πρακτικές, αναγνωρίζονται τα ζητήματα των πρακτικών αυτών και ύστερα γίνονται προσπάθειες για βελτίωση. Διακρίνονται δύο μεγάλες κατηγορίες πρακτικών, εκείνες που στα αγγλικά αποδίδονται ως “Review”, “Forecasting”, “Valuation”, “Assessment”, “Evaluation” και εκείνες που αναφέρονται σε ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας. Ο πρώτος όρος ερμηνεύεται ως «αξιολόγηση» ή «επισκόπηση» και αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο ένα πρόγραμμα έχει στηριχτεί σε έγκυρες και σύγχρονες θεωρήσεις της επιστήμης. Ο δεύτερος όρος αποδίδεται ως «πρόβλεψη» και αναφέρεται στις περιπτώσεις που ερευνώνται πιθανές αλλαγές των πρακτικών στη βάση πολλών δράσεων και αντιδράσεων ενός συστήματος ανάλογα με δράσεις και ανακατατάξεις άλλων συστημάτων. Ο τρίτος όρος που αποδίδεται ως «εκτίμηση» αναφέρεται στη διαδικασία εκείνη που επιτρέπει να διαπιστωθούν τα χαρακτηριστικά μιας πρακτικής, οι δυνατότητες και η πιθανότητα να αναπτυχθεί ένας οργανισμός ή ένα δίκτυο. Ο τέταρτος όρος αποδίδεται ως «στάθμιση» ή ως «αποτίμηση» και αφορά τις συνέπειες και τις επιπτώσεις από την εφαρμογή της πρακτικής. Ο τελευταίος όρος αποδίδεται ως «αποτίμηση» ή «αξιολόγηση» ή «κριτική αποτίμηση» και μελετά σε ποιο βαθμό οι στόχοι της πρακτικής έχουν επιτευχθεί (Ζαραφωνίτου & Τσίγκανου, 2002: 20-21). Μια κριτική αξιολόγηση, εκτός από την εξέταση της αποτελεσματικότητας, οφείλει να εξετάζει και τη συμβολή των ενεργειών που εκτελεί και πώς αυτά βοηθούν στην αντιμετώπιση ενός πολύπλοκου ζητήματος. Η προσέγγιση συνήθως των προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης στις περιπτώσεις των τοξικοεξαρτημένων παραβατών είναι ολιστική, δηλαδή στοχεύουν εκτός από την απεξάρτηση του τοξικοεξαρτημένου και στην ψυχολογική υποστήριξη, την εκπαίδευση και την εργασιακή αποκατάσταση και την δημιουργία υποστηρικτικού κύκλου με την οικογένεια, τους φίλους και την κοινότητα.

Τα προγράμματα που παρατίθενται στη συνέχεια έχουν αξιολογηθεί στο πλαίσιο της έννοιας του «evaluation», λόγω της διερεύνησης της αποτελεσματικότητάς τους. Συνολικά πρόκειται για οκτώ προγράμματα: από το διεθνή χώρο επιλέχθηκε μία μελέτη για την αποτελεσματικότητα του προγράμματος που προτάσσει το δικαστήριο ναρκωτικών στην Λουιζιάνα των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής, μία έρευνα αξιολόγησης του προγράμματος

LS/CMI, που πραγματοποιείται στις φυλακές του Quebec στον Καναδά και μία έρευνα στην οποία αξιολογήθηκαν τρία διαφορετικά προγράμματα κοινωνικής επανένταξης για τοξικοεξαρτημένους αποφυλακισμένους στο Ισραήλ. Από τον ευρωπαϊκό χώρο επιλέχθηκε μία έρευνα στην οποία αξιολογήθηκε η αποτελεσματικότητα του προγράμματος RAPt στο Ηνωμένο Βασίλειο, μία αξιολόγηση σχετικά με τη διαχείριση των εξαρτημένων κρατουμένων στην Ισπανία και μια αναφορά για το παράδειγμα της κοινότητας του San Patrignano στην Ιταλία. Τέλος, από τον ελλαδικό χώρο επιλέχθηκαν δύο αξιολογήσεις για τα προγράμματα που πραγματοποιούνται σε δύο διαφορετικές ελληνικές φυλακές, τις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού και το Ειδικό Κατάστημα Κράτησης Νέων Αυλώνα (ΕΚΚΝΑ).

3.1 Από τον διεθνή χώρο

Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής

Κατά τη δεκαετία του 1980, στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής ξεκίνησε μια εκστρατεία ενάντια στα ναρκωτικά, γνωστή ως «πόλεμος κατά των ναρκωτικών», η οποία συνοδεύτηκε από την επιβολή αυστηρών ποινών σε αδικήματα που σχετίζονταν με τη χρήση και τη διακίνηση ναρκωτικών ουσιών (U.S. Department of Justice, 2024). Ωστόσο, το αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν η μαζική σύλληψη και καταδίκη χιλιάδων ατόμων, χωρίς να υπάρξει σημαντική μείωση στη συχνότητα χρήσης ναρκωτικών, ούτε βελτίωση στην πρόληψη ή υποτροπή των εγκλημάτων. Καθώς πλησίαζε το τέλος της δεκαετίας του 80' και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 90', η επιστημονική κοινότητα άρχισε να μελετά την αποτελεσματικότητα για εξαρτημένους χρήστες εντός των σωφρονιστικών ιδρυμάτων. Τα ευρήματα έδειξαν ότι η θεραπεία μπορούσε να μειώσει σημαντικά τα ποσοστά υποτροπής, γεγονός που οδήγησε στην επανεξέταση των τιμωρητικών μεθόδων και στην ενίσχυση της προσέγγισης της αποκατάστασης. Στο πλαίσιο αυτό, ιδρύθηκαν τα δικαστήρια ναρκωτικών (Drug Courts), τα οποία επικεντρώνονται στη θεραπεία και την κοινωνική επανένταξη, αντί της επιβολής ποινών εγκλεισμού.

Τα δικαστήρια ναρκωτικών είναι εξειδικευμένα δικαστικά προγράμματα που απευθύνονται σε ενήλικες που καταδικάστηκαν για εγκληματικές πράξεις, ανήλικους που εμπλέκονται στο σύστημα ποινικής δικαιοσύνης, καθώς και σε γονείς με εκκρεμείς υποθέσεις παιδικής προστασίας, οι οποίοι αντιμετωπίζουν προβλήματα εξάρτησης από το αλκοόλ ή τα ναρκωτικά. Τα προγράμματα αυτά λειτουργούν υπό την εποπτεία διεπιστημονικών ομάδων που απαρτίζονται από δικαστές, εισαγγελείς, δικηγόρους υπεράσπισης, κοινοτικούς σωφρονιστικούς υπαλλήλους, κοινωνικούς λειτουργούς και επαγγελματίες των υπηρεσιών θεραπείας. Έως σήμερα λειτουργούν περισσότερα από 3.800 δικαστήρια ναρκωτικών στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο βασικός τους στόχος είναι η μείωση της υποτροπής στη χρήση ναρκωτικών και στην παραβατική συμπεριφορά, μέσω της αξιολόγησης του κινδύνου και των αναγκών των τοξικοεξαρτημένων παραβατών. Τα προγράμματα αυτά προσφέρουν στους νέους και τις οικογένειές τους, συμβουλευτική, εκπαίδευση και άλλες υποστηρικτικές υπηρεσίες, προωθώντας για την άμεση παρέμβαση, θεραπεία και την ενίσχυση της καθημερινής δομής. Επιδιώκουν τη βελτίωση της λειτουργικότητας των συμμετεχόντων, την αντιμετώπιση υποκείμενων προβλημάτων που μπορεί να σχετίζονται με τη χρήση ναρκωτικών, την καλλιέργεια δεξιοτήτων ζωής που ενισχύουν την ικανότητά τους να ζουν απαλλαγμένοι από τις ουσίες και το έγκλημα, καθώς και την ενδυνάμωση των οικογενειακών δεσμών.

Η έρευνα που θα παρατεθεί, επικεντρώθηκε στην εξέταση των παραγόντων που παίζουν ρόλο στην ολοκλήρωση του προγράμματος που επιβάλλουν τα δικαστήρια ναρκωτικών στις ΗΠΑ (Mikolajewski, Allan, Merrill, Carter & Manguno – Mire, 2021). Παρόλο που η έρευνα δεν αποδεικνύει άμεσα ότι η συμμετοχή σε αυτά τα προγράμματα οδηγεί σε πλήρη αποχή από τη χρήση ναρκωτικών ή την παραβατική συμπεριφορά, η ανάλυση των παραγόντων που σχετίζονται με την επιτυχή ή μη ολοκλήρωσή τους, παρέχει σημαντικές ενδείξεις για τους κινδύνους που ενδέχεται να επηρεάζουν τη διατήρηση της εξάρτησης ή την υποτροπή τέλεσης εγκλήματος. Επιπλέον, μέσω της μελέτης αυτής, γίνεται περισσότερο κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο λειτουργεί το επανεντακτικό μοντέλο RNR. Συγκεκριμένα, στην εν λόγω έρευνα εξετάστηκαν οι παράγοντες διακινδύνευσης που εντοπίζονται μέσω

του εργαλείου αξιολόγησης κινδύνου και αναγκών RANT (Risk and need triangle tool), το οποίο βασίζεται στο μοντέλο RNR (Risk – Need – Responsivity), καθώς και οι παράγοντες που φάνηκε ότι παίζουν καθοριστικό ρόλο στην επιτυχή ολοκλήρωση του προγράμματος.

Ο πληθυσμός που εξετάστηκε, προήλθε από το Ενοριακό Δικαστήριο Ναρκωτικών της Ν. Ορλεάνης (Orleans Parish Drug Court) στη Λουιζιάνα, ένα δικαστήριο για ενήλικες. Το 2012, το δικαστήριο αυτό έλαβε επιχορήγηση από το Κέντρο Θεραπείας Κατάχρησης Ουσιών (Center for Substance Abuse Treatment – CSAT) και από τη Διοίκηση Υπηρεσιών Κατάχρησης Ουσιών και Ψυχικής Υγείας (Substance Abuse and Mental Health Services Administration – SAMSHA), με σκοπό την επέκταση των παρεχόμενων υπηρεσιών, σύμφωνα με τις αρχές κινδύνου και αναγκών. Οι υπηρεσίες αυτές βασίζονται στις αρχές του κινδύνου, των αναγκών και της ανταπόκρισης (Risk – Need – Responsivity) , προσαρμόζοντας τη θεραπεία και την εποπτεία ανάλογα με το επίπεδο κινδύνου και τις ιδιαίτερες ανάγκες των τοξικοεξαρτημένων παραβατών. Συγκεκριμένα, βάσει της αρχής του κινδύνου (risk), αξιολογείται η πιθανότητα επανάληψης εγκληματικών πράξεων ή υποτροπής στη χρήση ναρκωτικών. Η αρχή των αναγκών (need) εστιάζει στον εντοπισμό των ατομικών θεραπευτικών και ψυχολογικών αναγκών του ατόμου. Τέλος, η αρχή της ανταποκρισιμότητας (responsivity) εξετάζει τον βαθμό στον οποίο οι συμμετέχοντες ανταποκρίνονται αποτελεσματικά στις παρεμβάσεις και τις στρατηγικές του προγράμματος.

Στόχος της έρευνας ήταν η διερεύνηση των δημογραφικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων που ολοκλήρωσαν το πρόγραμμα και εκείνων που το διέκοψαν πριν την ολοκλήρωσή του. Πιο αναλυτικά, εξετάστηκαν οι παράγοντες που συνέβαλαν στην επιτυχή ολοκλήρωση του προγράμματος. Το δείγμα αποτελούταν από 850 ενήλικες άνδρες και γυναίκες που συνελήφθησαν για πλημμέλημα ή κακούργημα που αφορούσε ναρκωτικά, που είχαν ιστορικό κατάχρησης ουσιών και που είχαν εγγραφεί στο Ενοριακό Δικαστήριο Ναρκωτικών της Ν. Ορλεάνης, μεταξύ του 2013 και 2016.

Το εργαλείο αξιολόγησης κινδύνου και αναγκών RANT (Risk and need triangle tool) αποτελείται από στοιχεία εγκληματογόνου κινδύνου (π.χ. ηλικία έναρξης χρήσης ουσιών, ποινικό ιστορικό, παραβατικότητα) και στοιχεία κλινικής ανάγκης (π.χ. σοβαρή ψυχική ασθένεια, σοβαρότητα χρήσης ουσιών). Ο συγκεκριμένος συνδυασμός στοιχείων κινδύνου και ανάγκης χρησιμοποιείται για να τοποθετήσει τους παραβάτες σε μία από τις τέσσερις κατηγορίες κινδύνου/ανάγκης:

- α) Υψηλός κίνδυνος/Υψηλή ανάγκη (H/H),
- β) Υψηλός κίνδυνος /Χαμηλή ανάγκη (H/L),
- γ) Χαμηλός κίνδυνος/Υψηλή ανάγκη (L/H) και
- δ) Χαμηλός κίνδυνος/ Χαμηλή ανάγκη (L/L).

Στις περιπτώσεις (H/H) και (H/L) εφαρμόστηκε μια γνωστική συμπεριφορική προσέγγιση με στόχο τη μείωση της χρήσης ουσιών, καθώς και της εγκληματικής σκέψης και συμπεριφοράς. Ανάλογα με τις ανάγκες κάθε περίπτωσης, προσφέρονταν ακόμη ατομική και οικογενειακή θεραπεία, καθώς και ψυχιατρικές υπηρεσίες. Όσοι ανήκαν στις κατηγορίες (H/L) και (L/L) εντάσσονταν κυρίως σε ψυχο – εκπαιδευτικές ομάδες με επίκεντρο τις αρνητικές συνέπειες της χρήσης ναρκωτικών και την κοινωνική επανένταξη χωρίς ουσίες. Ανεξαρτήτως κατηγορίας, όλοι οι συμμετέχοντες είχαν πρόσβαση σε υπηρεσίες διαχείρισης υποθέσεων, εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης. Οι συμμετέχοντες στις κατηγορίες (H/H) και (H/L) όφειλαν να παρίστανται συχνά σε προγραμματισμένες ακροάσεις στο δικαστήριο. Αντίθετα, για τις κατηγορίες (H/L) και (L/L) οι ακροάσεις ήταν λιγότερο συχνές και πραγματοποιούνται μόνο όταν υπήρχε ιδιαίτερη ανάγκη. Η ομάδα του δικαστηρίου θεραπείας ναρκωτικών (δικαστής, δικηγόροι, διαχειριστές υποθέσεων, επόπτες και σύμβουλοι αξιολόγησης) συνεδρίαζε τακτικά για να παρακολουθεί την πρόοδο των συμμετεχόντων, σε σχέση με την τήρηση των σχεδίων θεραπείας και υποστήριξης. Παράλληλα, πραγματοποιούνταν κοινές συναντήσεις, δύο φορές το μήνα, μεταξύ των διαχειριστών υποθέσεων και των εξωτερικών θεραπευτικών υπηρεσιών.

Οι συμμετέχοντες με χαμηλό επίπεδο ανάγκης έλαβαν λιγότερο εντατικές θεραπείες, αλλά παρουσίασαν τα υψηλότερα ποσοστά ολοκλήρωσης, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι πιο εντατικές υπηρεσίες ενδέχεται να μην είναι απαραίτητες για την κατηγορία αυτή. Είναι πιθανό ότι η παροχή πιο εντατικών υπηρεσιών σε ομάδες με χαμηλές ανάγκες δεν θα ήταν μόνο σπατάλη πόρων, αλλά θα μπορούσε επίσης να μειώσει την επιτυχία των συμμετεχόντων, προκαλώντας διαταραχές σε τομείς της ζωής τους, στους οποίους ανταπεξέρχονται καλά. Οι συμμετέχοντες με σοβαρότερη μορφή εξάρτησης από τις ναρκωτικές ουσίες και αυξημένες κλινικές ανάγκες, είχαν τις χαμηλότερες πιθανότητες επιτυχούς ολοκλήρωσης του προγράμματος του δικαστηρίου ναρκωτικών, γεγονός που υποδεικνύει την ανάγκη για περαιτέρω διερεύνηση σχετικά με τους τρόπους ενίσχυσης της παραμονής τους στο πρόγραμμα.

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως εκείνοι που ολοκλήρωσαν το πρόγραμμα ήταν, κατά μέσο όρο, άτομα μεγαλύτερης ηλικίας σε σχέση με εκείνους που δεν ολοκλήρωσαν το πρόγραμμα, διέθεταν υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο, ήταν πιο πιθανό να εργάζονται, είχαν υψηλότερο εισόδημα και διέμεναν σε σταθερή κατοικία. Για κάθε επιπλέον έτος παρακολούθησης, οι πιθανότητες ολοκλήρωσης του προγράμματος αυξάνονταν κατά 3%. Κάθε ένας χρόνος παρακολούθησης εκπαίδευσης, αύξανε τις πιθανότητες κατά 11%. Αντίθετα, για κάθε μία ημέρα που ο εξαρτημένος παραβάτης έκανε χρήση ουσιών, οι πιθανότητες ολοκλήρωσης του προγράμματος μειώνονταν κατά 6% και για κάθε μία ημέρα διαμονής στη φυλακή, κατά 5%²¹.

Προκύπτει λοιπόν, ότι όσοι εντάσσονταν στην ομάδα υψηλού κινδύνου ή και υψηλών αναγκών παρουσίαζαν μειωμένες πιθανότητες ολοκλήρωσης του προγράμματος. Ένα ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα της μελέτης είναι ότι τα άτομα που είχαν εκτιμηθεί πως υπάγονται στις κατηγορίες χαμηλού κινδύνου και χαμηλών αναγκών και παρουσίαζαν αυξημένα ποσοστά ολοκλήρωσης του προγράμματος, ήταν εκείνα που διέθεταν σταθερή στέγη, εισόδημα και εργασία. Συνεπώς, καθίσταται σαφές ότι για να επιτευχθεί η κοινωνική επανένταξη ενός

²¹Η πρόβλεψη των πιθανοτήτων προέκυψε από τις απαντήσεις των ερωτώμενων που συμμετείχαν στην έρευνα, τις τελευταίες 30 ημέρες.

τοξικοεξαρτημένου παραβάτη, είναι απαραίτητο να διασφαλιστούν βασικές συνθήκες διαβίωσης, δηλαδή ασφαλής κατοικία, επαγγελματική απασχόληση και σταθερό εισόδημα. Ελλείψει αυτών των βασικών προϋποθέσεων, είναι πολύ πιθανή η επιστροφή στην χρήση ναρκωτικών ουσιών και στην εγκληματική δραστηριότητα. Άλλο ένα σημαντικό πόρισμα της εν λόγω έρευνας είναι η σύνδεση της χρήσης ουσιών με την πιθανότητα διακοπής σε πρόγραμμα κοινωνικής επανένταξης, καθώς και η παραμονή μέσα στη φυλακή. Αν πράγματι η διαμονή σε σωφρονιστικό κατάστημα συνδέεται με την πιθανότητα διακοπής ενός προγράμματος επανένταξης, τότε ίσως θα πρέπει να εξεταστεί η πιθανότητα, για την περίπτωση των τοξικοεξαρτημένων παραβατών, άλλων εναλλακτικών μέτρων αντιμετώπισης του εν λόγω πληθυσμού, όπως είναι η παρακολούθηση προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης υπό την εποπτεία των δικαστηρίων, η πιθανότητα απασχόλησης των κρατούμενων σε εξωτερικούς χώρους, όπως συμβαίνει στις φυλακές ανοιχτού τύπου, ή η πιθανότητα έκτισης μικρότερης διάρκειας παραμονής στη φυλακή και η παρακολούθηση προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης και απεξάρτησης, υπό την εποπτεία εκπαιδευμένου προσωπικού, μετά την αποφυλάκιση. Σε ένα τέτοιο εγχείρημα, βέβαια, είναι απαραίτητο να αξιολογηθεί αν οι διαθέσιμοι πόροι είναι επαρκείς για την επιτυχή υλοποίηση του, καθώς και αν το όφελος που θα προκύψει, δικαιολογεί την προσπάθεια και την επένδυση.

Καναδάς

Σε αυτή τη μελέτη χρησιμοποιήθηκαν δεδομένα από τρεις επαρχιακές φυλακές ανδρών στο Quebec του Καναδά για την επίδραση των προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης στην υποτροπή, μεταξύ του 2007 και 2019. Οι ερευνητές διαπίστωσαν ότι η πιθανότητα υποτροπής μπορεί να μειωθεί ουσιαστικά όταν οι παρεμβάσεις εστιάζουν στις εγκληματογόνες ανάγκες (criminogenic needs) του δράστη (Arbour, Lacroix & Marchard, 2021). Η συγκεκριμένη έρευνας επιλέχθηκε λόγω της εστίασής της σε προγράμματα που πρώτα εντοπίζουν τους παράγοντες κινδύνου για την υποτροπή του κάθε κρατούμενου και στη συνέχεια προτείνουν

προσαρμοσμένα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης, ανάλογα με τις ατομικές του ανάγκες.

Όλοι οι κρατούμενοι που εξέτισαν ποινή τουλάχιστον έξι μηνών αξιολογήθηκαν με χρήση του «Level of Service/Case Management Inventory» (LS/CMI), ένα εργαλείο αξιολόγησης που χρησιμοποιείται ευρέως στον Καναδά και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Αυτό το εργαλείο χρησιμοποιείται για τη μέτρηση μεμονωμένων κινδύνων και τον προσδιορισμό των εγκληματογόνων αναγκών. Η αποτελεσματικότητα του εργαλείου (LS/CMI) εκτιμήθηκε σε μία έρευνα για τους αυτόχθονες και μη, παραβάτες του Καναδά και οι ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι μπορεί να αποβεί αποτελεσματικό στην πρόβλεψη του κινδύνου υποτροπής, αρκεί να χρησιμοποιείται προσεκτικά, να αιτιολογείται εγγράφως και να παρέχονται συγκεκριμένες οδηγίες (Wormith, Hogg & Guzzo, 2014). Η εκτίμηση κινδύνου βασίζεται σε διάφορες πτυχές του ιστορικού και της συμπεριφοράς του κρατουμένου (π.χ. ποινικό ιστορικό, εξάρτηση από αλκοόλ και ναρκωτικά, κοινωνικές επιρροές). Στο Quebec, η αξιολόγηση διεξάγεται μετά την καταδίκη και χρησιμοποιείται για την πρόβλεψη υποτροπής καθώς και για να κατευθύνει τους κρατούμενους σε προγράμματα κοινωνικής επανένταξης που είναι προσαρμοσμένα στις ανάγκες τους. Ενώ η αξιολόγηση κινδύνου είναι υποχρεωτική, η συμμετοχή σε πρόγραμμα επανένταξης δεν είναι. Η εκτίμηση κινδύνου ενός κρατουμένου μπορεί να γίνει, για παράδειγμα, μέσω της αξιολόγησης της εγκληματικής του στάσης. Διαμέσου αυτής της διαδικασίας εξετάζεται κατά πόσο ο κρατούμενος υποστηρίζει τις εγκληματικές πράξεις, πόσο συμφωνεί με την εποπτεία και πόσο υποστηρίζει τα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης, αποτυπώνοντας με αυτό τον τρόπο τα κίνητρά του.

Τα προγράμματα επανένταξης είναι ετερογενή, καθώς υπάρχουν κάποια που περιέχουν εργασιακές δεξιότητες, ή κάποια που εστιάζουν στην εκπαίδευση, την αυτο – ανάπτυξη, τον έλεγχο της βίας, τους εθισμούς ή άλλα. Οι κύριοι στόχοι τους είναι να αξιοποιήσουν τον χρόνο των κρατουμένων στη φυλακή, προσφέροντάς τους μια μοναδική ευκαιρία να αναλογιστούν τη συμπεριφορά τους, να ενδυναμώσουν την αίσθηση ευθύνης τους και να αναπτύξουν δεξιότητες που θα τους βοηθήσουν στην ομαλή ένταξή τους στην αγορά εργασίας. Οι φυλακές

συνεργάζονται με άλλους κυβερνητικούς φορείς, όπως το Υπουργείο Παιδείας και Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης και το Υπουργείο Εργασίας, ώστε να διαμορφώσουν τα προγράμματα σύμφωνα με τις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας. Οι κοινωνικοί οργανισμοί και οι εξωτερικοί φορείς μπορούν επίσης να είναι υπεύθυνοι για την ανάπτυξη άλλων τύπων προγραμμάτων.

Ο πληθυσμός της έρευνας ήταν οι κρατούμενοι τριών επαρχιακών φυλακών που εξέτισαν ποινή έως έξι μήνες και που συμφώνησαν να συμμετέχουν στην έρευνα (Arbour, Lacroix & Marchard, 2021). Οι κρατούμενοι των επαρχιακών φυλακών εκτίουν ποινή κάτω των δύο ετών. Οι ερευνητές επέλεξαν σαν ομάδα πληθυσμού όσους είχαν εκτίσει ποινή από έξι μήνες και πάνω, και προσπάθησαν να διαπιστώσουν αν η διάρκεια της ποινής παίζει ρόλο στη μείωση της υποτροπής. Άλλη ομάδα που αξιολογήθηκε ήταν όσοι εξέτισαν ποινή μικρότερη των έξι μηνών, αλλά που είχαν εκτίσει και άλλη ποινή, στο παρελθόν. Συγκρίνοντας τη μεταβλητή της συμμετοχής, με τη διάρκεια της ποινής, διαπιστώθηκε ότι τα αποτελέσματα του προγράμματος αυξάνονταν ανάλογα με την αξιολόγηση και όχι με το χρόνο που εξυπηρετούνταν οι συμμετέχοντες.

Τα δεδομένα περιλάμβαναν συμμετέχοντες σε περισσότερα από 150 προγράμματα κοινωνικής επανένταξης. Οι ερευνητές χώρισαν τα προγράμματα σε έξι κατηγορίες: Αυτό-ανάπτυξη (διαχείριση άγχους, θυμού, επίλυση προβλημάτων, υπευθυνότητα), Βία (διαχείριση βίας – επιθετικότητας και ειδικότερα, ενδοοικογενειακή βία), Εθισμός (ναρκωτικά, αλκοόλ), Εκπαίδευση (γραμματική, ξένες γλώσσες, μαθηματικά), Εργασιακές δεξιότητες (κατασκευή, πλυντήριο) και Άλλα (τέχνες, ελεύθερος χρόνος, καλλιέργεια πνεύματος).

Από την έρευνα προέκυψε ότι τα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης παρουσίαζαν υψηλή αποτελεσματικότητα, όταν οι συμμετέχοντες είχαν αξιολογηθεί από το (LS/CMI), για την ανάδειξη των εγκληματογόνων αναγκών. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα πορίσματα, η συμμετοχή σε πρόγραμμα ύστερα από την αξιολόγηση του κρατουμένου με το (LS/CMI) σχετιζόταν με μείωση της πιθανότητας υποτροπής, εντός τριών ετών, κατά περίπου 9,5 ποσοστιαίες μονάδες. Όλα τα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης, εκτός από την κατηγορία «Άλλα»,

φάνηκαν να έχουν επίδραση στη μείωση της υποτροπής, σε όσους κρατούμενους είχαν αξιολογηθεί από το (LS/CMI). Όσοι δεν είχαν αξιολογηθεί με αυτό, ώστε να καθοριστούν οι παράγοντες κινδύνου για υποτροπή, παρουσίασαν σημαντική επίδραση μόνο στα προγράμματα σχετικά με την αυτο – ανάπτυξη.

Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, μετρήθηκε πώς το κοινωνικό δίκτυο, οι ψυχαγωγικές συνήθειες και η εγκληματική στάση των κρατουμένων θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε υποτροπή μετά την αποφυλάκιση. Ειδικότερα οι κατηγορίες που συμπληρώθηκαν, αφορούσαν το ποινικό ιστορικό, την εκπαίδευση/απασχόληση, την οικογενειακή κατάσταση/γάμο, τον βαθμό προσανατολισμού προς το έγκλημα (pro-criminal attitude and orientation), παρέες, τρόπους αναψυχής-ψυχαγωγίας, εθισμό σε ναρκωτικά/αλκοόλ και αντικοινωνικό μοτίβο. Για παράδειγμα, το «ποινικό ιστορικό», μετρούσε σε ποιο βαθμό ο τρόφιμος κρινόταν ότι έχει παρελθοντικές εγκληματικές συμπεριφορές που τον ωθούν να διαπράξει εκ νέου εγκλήματα. Όσο μεγαλύτερη βαθμολογία συγκέντρωναν, τόσο μεγαλύτερος ήταν ο κίνδυνος υποτροπής. Εκτός από τους παράγοντες κινδύνου, διαφάνηκαν ποιες πτυχές της ζωής του παραβάτη μπορούσαν να βελτιωθούν, όπως στην περίπτωση των τοξικοεξαρτημένων. Αξίζει να σημειωθεί ότι τους είχε δοθεί πρόγραμμα που θα τους βοηθούσε στη διαχείριση της εξάρτησής τους και συμμετείχαν μόνο αν το επιθυμούσαν.

Η αξιολόγηση από το (LS/CMI) κρίνεται σημαντική διότι οι ανάγκες του κρατουμένου δεν είναι πάντοτε ευκρινείς. Ενώ σε μια πρώτη εικόνα, ένα πρόγραμμα κοινωνικής επανένταξης φαίνεται κατάλληλο για τη βελτίωση της κατάστασης του κρατουμένου και τη διευκόλυνση της επανόδου του, ενδέχεται το πρόγραμμα τελικά να μην είναι αποτελεσματικό για τη δική του περίπτωση. Στην έρευνα βρέθηκε ότι εκείνοι που παρουσίαζαν προβλήματα με τον ελεύθερο χρόνο, επωφελούνταν όταν συμμετείχαν σε προγράμματα που σχετίζονταν με τον εθισμό. Οι ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι αυτό συνέβαινε επειδή οι χρήστες ναρκωτικών (ή αλκοόλ) κατανάλωναν τις ουσίες, επειδή είχαν προβλήματα που αφορούσαν τον ελεύθερο χρόνο. Άτομα με ποινικό ιστορικό παρακολουθούσαν προγράμματα που εστιάζουν στη βία, ενώ όσοι αντιμετώπιζαν εκπαιδευτικά ή εργασιακά ζητήματα συμμετείχαν σε προγράμματα για την ανάπτυξη εργασιακών

δεξιοτήτων. Όσοι παρουσίαζαν οικογενειακά προβλήματα παρακολουθούσαν προγράμματα που αφορούσαν τη βία, ενώ όσοι είχαν κοινωνικές δυσκολίες με φίλους, συμμετείχαν σε προγράμματα που εστιάζουν στον εθισμό. Αντίστοιχα, όσοι παρουσίαζαν προβλήματα χρήσης ναρκωτικών ουσιών (ή αλκοόλ), παρακολουθούσαν εξειδικευμένα προγράμματα για τον εθισμό. Τέλος, όσοι διέθεταν αντικοινωνική συμπεριφορά συμμετείχαν σε προγράμματα αυτό-ανάπτυξης.

Στη συνέχεια, οι ερευνητές μέτρησαν ποια προγράμματα κοινωνικής επανένταξης προτείνονται περισσότερο ανάλογα με τον τύπο εγκλήματος που διαπράχθηκε. Σύμφωνα με τα ευρήματα, τα προγράμματα σχετικά με τη βία, προτείνονταν περισσότερο σε όσους είχαν διαπράξει αδικήματα που σχετίζονταν με επίθεση. Τα προγράμματα που αφορούσαν τον εθισμό, προτείνονταν σε εκείνους που είχαν διαπράξει είτε διάρρηξη, είτε κλοπή, είτε αδικήματα σχετικά με τη νομοθεσία για τα ναρκωτικά. Τέλος, τα προγράμματα που αφορούσαν την αυτό-ανάπτυξη, προτείνονταν σε όσους διέπρατταν εγκλήματα σε τακτά χρονικά διαστήματα (constant crimes). Σημαντική ήταν η παρατήρηση των ερευνητών σχετικά με τις ηλικιακές ομάδες οι οποίες φαίνονται να επωφελούνται περισσότερο από τα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης. Όσοι ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα 30-40 φάνηκε να ανταποκρίνονται καλύτερα, σε σχέση με τους μεγαλύτερούς τους.

Στην πλειοψηφία τους όλοι οι συμμετέχοντες και ιδιαίτερα όσοι είχαν αξιολογηθεί από το (LS/CMI) μπορούσαν να επιτύχουν θετικά αποτελέσματα ως προς την κοινωνική τους επανένταξη. Παρόλα αυτά, εκείνοι που φαίνεται να παρουσίασαν λιγότερες πιθανότητες ήταν όσοι είχαν αξιολογηθεί ότι βρίσκονταν σε μεγαλύτερο κίνδυνο υποτροπής και όσοι είχαν κριθεί ότι είχαν προσανατολισμό προς το έγκλημα. Το σημαντικότερο εύρημα της συγκεκριμένης μελέτης είναι η διαπίστωση ότι η επιλογή του προγράμματος πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερη προσοχή, καθώς μερικές φορές οι ερευνητές ενδέχεται να θεωρούν ότι ένα πρόγραμμα είναι γενικά κατάλληλο, ενώ στην πραγματικότητα μπορεί να μην ανταποκρίνεται στις ειδικές ανάγκες μιας συγκεκριμένης περίπτωσης.

Ισραήλ

Στη συγκεκριμένη έρευνα, οι ερευνητές αξιολόγησαν τρία προγράμματα που εφαρμόζονται στις φυλακές του Ισραήλ, εστιάζοντας στην αποτελεσματικότητά τους για τοξικοεξαρτημένους κρατούμενους. Η αξιολόγηση τριών διαφορετικών προγραμμάτων και η χρήση ομάδας ελέγχου, υποδεικνύουν μια εις βάθος μελέτη του θέματος. Στην έρευνα χρησιμοποιήθηκαν τα αρχεία των κρατουμένων που αποφυλακίστηκαν την περίοδο 2004-2012, για την αποτελεσματικότητα προγραμμάτων που λαμβάνουν χώρα σε φυλακές του Ισραήλ: το πρόγραμμα που διαθέτει η φυλακή Hermon, το πρόγραμμα RRC και το πρόγραμμα LEV (Haviv & Hasisi, 2019).

Η φυλακή Hermon ιδρύθηκε το 1998 στο Βόρειο Ισραήλ και ακολουθεί στεγνό πρόγραμμα απεξάρτησης (Zelig, Shoham, Hasisi, Weisburd & Haviv, 2020). Είναι η πρώτη και μέχρι τώρα μοναδική φυλακή στο Ισραήλ που έχει σχεδιαστεί ως θεραπευτική εγκατάσταση. Βρίσκεται σε φυσικό περιβάλλον με ορεινό τοπίο, κοντά σε αγροτική περιοχή και προορίζεται μόνο για άνδρες. Η φυλακή περιβάλλεται από κήπους τους οποίους φροντίζουν οι κρατούμενοι και αντί για κελιά, διαμένουν σε χώρους που αποκαλούνται “δωμάτια”, ενώ σε καθένα από αυτά διαμένουν ένας ή δύο κρατούμενοι ώστε να υπάρχει περιθώριο για αίσθηση προσωπικού χώρου. Η φυλακή διαθέτει ψυχοκοινωνικό πρόγραμμα διάρκειας ενός έτους για απεξάρτηση από τα ναρκωτικά. Για να γίνει δεκτός στο πρόγραμμα, ο τρόφιμος πρέπει να συμφωνήσει να συμμετάσχει, να του έχει απομείνει μικρή περίοδος έκτισης ποινής (9-12 μήνες), απουσία ενεργής ψυχικής νόσου και να έχει διακόψει τη θεραπεία με υποκατάστατα όπως, μεθαδόνη ή βουπρενορφίνη. Τα πρωινά οι κρατούμενοι πρέπει να συμμετέχουν σε εκπαιδευτικά προγράμματα, προγράμματα επαγγελματικής αποκατάστασης σε ένα από τα εργαστήρια της φυλακής και τα απογεύματα παρακολουθούν ψυχοθεραπεία. Υπάρχουν τρία τμήματα αποκατάστασης, καθένα από τα οποία περιλαμβάνουν 40 θεραπευόμενους, αποτελώντας μια θεραπευτική ομάδα. Οι κρατούμενοι συμμετέχουν σε θεραπευτικές ομάδες που κατευθύνονται από κοινωνικούς λειτουργούς ή συμβούλους αποκατάστασης και ενσωματώνονται σε εκπαίδευση ή εργασία

συμμετέχοντας σε προγράμματα 12 βημάτων (Haviv & Hasisi, 2019). Το πρόγραμμα 12 βημάτων αποκατάστασης (12 steps) είναι μια μέθοδος που χρησιμοποιείται για την υποστήριξη ατόμων που αντιμετωπίζουν προβλήματα εθισμού, όπως αλκοόλ ή ναρκωτικά. Το πρόγραμμα αναπτύχθηκε αρχικά από την ομάδα των Ανώνυμων Αλκοολικών Α.Α. (Alcoholic Anonymous) και ο εμπνευστής του ήταν ο Bill Wilson. Πιο συγκεκριμένα, ο Bill Wilson υποστήριξε ότι η ανάκαμψη από τον εθισμό επέρχεται όταν το άτομο:

1. Παραδεχτεί την αδυναμία του (λόγω της εξάρτησης) και αποδεχτεί ότι έχει χάσει τον έλεγχο.
2. Πιστέψει ότι μια ανώτερη δύναμη από το ίδιο το άτομο μπορεί να αποκαταστήσει τη λογική του.
3. Παραδώσει τη θέληση και τη ζωή του στην επιμέλεια αυτής της ανώτερης δύναμης, έτσι όπως κατανοεί αυτή τη δύναμη.
4. Κάνει ανασκόπηση των πράξεων και του ήθους του.
5. Παραδεχτεί τα λάθη του στον εαυτό του αλλά και ενόψει του Θεού και των άλλων.
6. Όταν αφήσει τα χαρακτηριστικά και τις αδυναμίες πίσω του.
7. Ζητήσει από την ανώτερη δύναμη να βοηθήσει στην απαλλαγή από τις αδυναμίες του.
8. Καταγράψει λίστα με τα πρόσωπα που έχει βλάψει και θέλει να επανορθώσει.
9. Επανορθώσει έμπρακτα σε όσους έχει βλάψει, εκτός αν οι πράξεις οδηγήσουν σε βλάβη εκείνων ή τρίτων προσώπων.
10. Συνεχίζει την προσωπική ανασκόπηση και αναγνωρίζει πλέον τα λάθη του.
11. Προσεύχεται ώστε να ανακαλυφθεί ο σκοπός της ζωής του και η δύναμη για να τον εκτελέσει.
12. Υποστηρίζει άλλα άτομα που βιώνουν τις ίδιες δυσκολίες (Tieman, 1995: 126).

Εν συνόψει, τα προγράμματα δώδεκα βημάτων επικεντρώνονται στην αυτογνωσία, την παραδοχή της αδυναμίας του ατόμου, την ανάγκη για αποδοχή και την αλλαγή μέσω πνευματικής καθοδήγησης, καθώς και την υποστήριξη της

κοινότητας. Κάθε βήμα είναι συνδεδεμένο με συγκεκριμένα πνευματικά και ηθικά ζητήματα, όπως η μετάνοια, η συγχώρεση, και η προσφορά βοήθειας στους άλλους.

Το πρόγραμμα RRC πραγματοποιείται σε φυλακές υψίστης ασφαλείας όπως είναι η Dekel, η Zalmon Prison, η Ayalon Prison και η Hasharon Prison (Haviv & Hasisi, 2019). Τα τμήματα περιλαμβάνουν 40 φυλακισμένους που διαμένουν σε διπλά δωμάτια ή σε δωμάτια με τέσσερα άτομα (διαφέρει ανάμεσα στα κέντρα). Η διάρκεια της θεραπείας, όπως και το πρόγραμμα που λειτουργεί στη φυλακή Hermon είναι περίπου 9 μήνες. Το RRC διατηρεί ένα πολυάσχολο πρόγραμμα που περιλαμβάνει πρωινά ξυπνήματα, εργασία ή μελέτη, ομάδες θεραπείας, προγράμματα διαχείρισης θυμού και ατομικές συναντήσεις με κοινωνικούς λειτουργούς. Στην ένταση και στη διάρκεια είναι παρόμοιο με το πρόγραμμα της φυλακής Hermon (9-12 μήνες), χωρίς όμως να διαθέτει το θετικό περιβάλλον και το κοινωνικό κλίμα που παρατηρείται στο άλλο πρόγραμμα.

Το πρόγραμμα Lev κρατάει από 4 έως 5 μήνες και εφαρμόζεται σε διάφορες φυλακές υψηλής ασφαλείας. Οι κρατούμενοι διαμένουν σε πτέρυγες χωρίς ναρκωτικά, προκειμένου να λάβουν θεραπεία και αποκατάσταση. Το πρόγραμμα προορίζεται για βραχυπρόθεσμες καταδίκες, για κρατούμενους που, λόγω της σύντομης ποινής τους, δεν μπορούν να συμμετέχουν σε εκτεταμένα προγράμματα, όπως τα δύο προαναφερθέντα. Ένας από τους κύριους στόχους του προγράμματος είναι να αποκτήσουν οι κρατούμενοι γνώσεις γύρω από τα ναρκωτικά και της επίδρασης που έχουν στο σώμα και το πνεύμα, με την καθοδήγηση αποκατεστημένων κρατουμένων που έχουν βιώσει την ίδια κατάσταση. Βασικό του μειονέκτημα είναι πως δε διατίθενται ειδικοί πόροι ή προσωπικό για αυτά τα προγράμματα, και λειτουργούν ως μέρος του γενικού τμήματος. Λόγω της έλλειψης προσωπικού και της μικρής διάρκειας του προγράμματος αξιολογείται με μειωμένη αποτελεσματικότητα, ενώ το περιβάλλον δεν είναι λειτουργικό, όπως αυτό της φυλακής Hermon.

Οι ερευνητές διάλεξαν σαν δείγμα, τους θεραπευόμενους αποφυλακισμένους κάθε προγράμματος και σαν ομάδα ελέγχου όρισαν τοξικοεξαρτημένους αποφυλακισμένους που δεν είχαν παρακολουθήσει κάποιο

πρόγραμμα. Για τη μέτρηση της αποτελεσματικότητας του προγράμματος οι ερευνητές μέτρησαν το ποσοστό πιθανότητας υποτροπής. Η υποτροπή μετρήθηκε με δυο συντελεστές: την πιθανότητα εκ νέου σύλληψης και εκ νέου φυλάκισης. Τα έτη που χρησιμοποίησαν για τη μέτρηση της υποτροπής ήταν έως και πέντε μετά την απόλυση από το σωφρονιστικό κατάστημα.

Η έρευνα έδειξε ότι το πρόγραμμα του Hermon είχε τα πιο θετικά αποτελέσματα, καθώς οι πιθανότητες εκ νέου σύλληψης σχετικά με την ομάδα ελέγχου ήταν 20,5% λιγότερες τον πρώτο χρόνο, 18,8% το δεύτερο χρόνο, 12,4% τον τρίτο, 9,2% τον τέταρτο χρόνο και 11,9% τον πέμπτο χρόνο. Αναφορικά με τις πιθανότητες νέας φυλάκισης ήταν 26,4% λιγότερες, τον πρώτο χρόνο, από ότι στην ομάδα ελέγχου, 16,8% το δεύτερο χρόνο, 12,3% τον τρίτο και τέταρτο χρόνο, και 13% τον πέμπτο χρόνο.

Τα άλλα δύο προγράμματα δεν παρουσίασαν μεγάλες διαφορές σχετικά με την ομάδα ελέγχου. Στο πρόγραμμα RRC, εκτός από τον τρίτο χρόνο που ήταν 15,4% λιγότερες πιθανότητες επιστροφής στη φυλακή σε σχέση με την ομάδα ελέγχου, δεν παρατηρήθηκαν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Δεν παρατηρήθηκαν σημαντικές διαφορές και στην περίπτωση νέας σύλληψης. Ομοίως και στο πρόγραμμα LEV, δεν παρατηρήθηκε καμία σημαντική διαφορά από την ομάδα ελέγχου, ούτε στην περίπτωση νέας φυλάκισης, ούτε στην εκ νέου σύλληψη.

Οι ερευνητές επεσήμαναν πως ο λόγος που το πρόγραμμα της φυλακής Hermon ήταν το μοναδικό που παρουσίασε θετικά αποτελέσματα, ήταν το θετικό του περιβάλλον και κυρίως η ολοκλήρωση της θεραπείας. Στο πρόγραμμα LEV ο χρόνος αποκατάστασης είναι αρκετά μικρός ώστε να επέλθουν σημαντικά αποτελέσματα, ενώ στο πρόγραμμα RRC απουσιάζει το υποστηρικτικό κλίμα ειδικά αν ληφθεί υπόψη πως το πρόγραμμα αυτό εφαρμόζεται σε φυλακές υψίστης ασφαλείας. Συνεπώς, από τα πορίσματα αυτής της έρευνας φαίνεται ότι ένα θετικό περιβάλλον μπορεί να αποφέρει μεγαλύτερες πιθανότητες κοινωνικής επανένταξης τοξικοεξαρτημένων παραβατών από ότι το περιβάλλον μιας φυλακής. Επιπροσθέτως, φαίνεται πως είναι ιδιαίτερα σημαντική η παρουσία καταρτισμένου προσωπικού. Η συμμετοχή των πρώην τοξικοεξαρτημένων που έχουν καταφέρει να

επανεναχθούν κοινωνικά μπορεί να ενισχύσει την αποτελεσματικότητα ενός προγράμματος κοινωνικής επανένταξης, αλλά η οργάνωση ενός τέτοιου εγχειρήματος πρέπει να πραγματοποιείται υπό την καθοδήγηση έμπειρων ατόμων, που διαθέτουν γνώσεις, ερευνητική εμπειρία και οργανωτικές δεξιότητες.

3.2 Από τον ευρωπαϊκό χώρο

Ηνωμένο Βασίλειο

Στο Ηνωμένο Βασίλειο δίνεται μεγάλη σημασία στην αντιμετώπιση του προβλήματος της χρήσης ναρκωτικών και εκτελούνται έρευνες αξιολόγησης των προγραμμάτων θεραπείας, με στόχο τόσο να εξεταστεί αν επέρχεται μείωση της υποτροπής, αλλά και πώς μπορούν τα προγράμματα να ενισχυθούν ώστε να επιφέρουν καλύτερα αποτελέσματα. Το πιο δημοφιλές πρόγραμμα θεραπείας και κοινωνικής επανένταξης κρατουμένων που έχουν εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες είναι το RAPt (Rehabilitation for Addicted Prisoners Trust), (Korak et al, 2015).

Το πρόγραμμα αυτό ξεκίνησε το 1992 στο HMP Downview στο Surrey, στην Αγγλία. Περιλαμβάνει συνολικά 35 υπηρεσίες σε 27 φυλακές και ασχολείται με περισσότερα από 20.000 άτομα ετησίως. Επιπλέον, παρέχει προγράμματα και μέσα στην κοινότητα. Για τη συμμετοχή στο πρόγραμμα απαιτείται από τους συμμετέχοντες αποχή από τις ουσίες, η οποία εξακριβώνεται με τυχαία εξέταση ούρων, που γίνεται καθ' όλη τη διάρκεια της θεραπείας. Το πρόγραμμα υλοποιείται από αμειβόμενο προσωπικό, πολλοί από τους οποίους στο παρελθόν είχαν εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες και απέχουν από αυτές για τουλάχιστον τρία έτη. Επιπλέον, δεν αποκλείεται κάποιος από το προσωπικό να έχει ποινικό ιστορικό. Στο προσωπικό συμπεριλαμβάνονται και πολλοί εθελοντές.

Τα κριτήρια για την αποδοχή στο πρόγραμμα περιλαμβάνουν ιστορικό εξάρτησης από ουσίες, ιστορικό αποτυχίας ελέγχου της χρήσης ναρκωτικών, τάση

προς πολλαπλή και συχνά ταυτόχρονη χρήση ναρκωτικών και ενδείξεις σχέσης μεταξύ χρήσης ναρκωτικών και παραβάσεων (δηλαδή όταν οι κρατούμενοι έχουν διαπράξει κάποιο αδίκημα είτε για να αποκομίσουν χρήματα για την εξασφάλιση της χρήσης, είτε γιατί βρίσκονταν υπό την επήρεια ουσιών κατά τη διάρκεια τέλεσης του εγκλήματος). Τα κριτήρια ένταξης στο πρόγραμμα περιλαμβάνουν επίσης την απαίτηση ότι οι κρατούμενοι έχουν μια ποινή που θα τους επιτρέπει να ολοκληρώσουν πλήρως όλα τα στάδια του προγράμματος πριν από την ημερομηνία αποφυλάκισής τους και πρέπει να απέχουν από όλες τις ψυχοδραστικές ουσίες πριν από την είσοδο στο πρόγραμμα. Όταν υπάρχει συμμετοχή στο πρόγραμμα οι κρατούμενοι δεν εμπλέκονται με άλλη εργασία στη φυλακή. Το πρόγραμμα διαρκεί από 16 έως 21 εβδομάδες και βασίζεται στο μοντέλο των δώδεκα βημάτων.

Στην έρευνα που παρατίθεται χρησιμοποιήθηκαν τρεις ομάδες. Η πρώτη ομάδα αφορούσε όσους είχαν ολοκληρώσει το πρόγραμμα RAPt σε διάρκεια από 16-21 εβδομάδες κατά τη διάρκεια κράτησης, η δεύτερη ομάδα περιείχε όσους δεν είχαν ολοκληρώσει το πρόγραμμα RAPt και στην τρίτη ομάδα, ανήκαν όσοι είχαν ολοκληρώσει ένα άλλο πρόγραμμα, που όμως είχε χαμηλότερη ένταση και μικρότερη διάρκεια, από το RAPt. Στο εν λόγω πρόγραμμα, οι συμμετέχοντες που συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα, έπρεπε να είχαν εκτίσει ποινή με διάρκεια τουλάχιστον 18 εβδομάδων. Οι συμμετέχοντες του προγράμματος παρακολούθησαν 20 συνεδρίες, κάθε μία από τις οποίες διαρκούσε δυόμιση ώρες, κατά τη διάρκεια μιας περιόδου τεσσάρων εβδομάδων. Το δείγμα της έρευνας συλλέχτηκε βάσει των ατόμων που είχαν αποφυλακιστεί από το Νοέμβριο του 2004 έως και τον Μάρτιο του 2010.

Οι ερευνητές εξέτασαν τις πιθανότητες μείωσης της υποτροπής στους συμμετέχοντες του προγράμματος RAPt (n=352), σε σχέση με όσους δεν ολοκλήρωσαν το πρόγραμμα (n=355) και με όσους συμμετείχαν σε άλλο πρόγραμμα θεραπείας/κοινωνικής επανένταξης (n=232). Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι όσοι είχαν ολοκληρώσει το πρόγραμμα RAPt παρουσίαζαν λιγότερες πιθανότητες υποτροπής, σε σχέση με τις άλλες δύο κατηγορίες κρατουμένων. Συγκεκριμένα, το 31% των συμμετεχόντων που ολοκλήρωσε το πρόγραμμα είχε καταδικαστεί ξανά μέσα σε ένα χρόνο μετά την αποφυλάκιση.

Αναφορικά με τις άλλες δύο κατηγορίες, από εκείνους που δεν ολοκλήρωσαν το πρόγραμμα, το 48% καταδικάστηκε ξανά και σε όσους συμμετείχαν σε άλλο πρόγραμμα το 49%.

Από την έρευνα προέκυψε ότι σημαντικοί παράγοντες για την πιθανότητα υποτροπής ήταν η διάπραξη αδικήματος κατά της ιδιοκτησίας και η προτίμηση της χρήσης ηρωίνης και κοκαΐνης. Η εμπλοκή σε αδικήματα που αφορούσαν την ιδιοκτησία σχετίστηκε με την υποτροπή, περισσότερο από δυόμιση φορές, από ότι τα αδικήματα που αφορούσαν τη νομοθεσία περί ναρκωτικών. Η σύνδεση της χρήσης ηρωίνης και κοκαΐνης με την υποτροπή, δείχνει πως η διακοπή της χρήσης είναι απαραίτητη για την αποχή από το έγκλημα και κατόπιν για την επίτευξη της κοινωνικής επανένταξης. Μάλιστα, όσοι από τους ερωτηθέντες κατέδειξαν και δεύτερο ναρκωτικό για χρήση, παρουσίασαν 55% περισσότερες πιθανότητες να καταδικαστούν για νέο αδίκημα, σε σχέση με εκείνους που δεν ανέφεραν ένα δευτερεύον ναρκωτικό.

Διαφαίνεται ότι τα κριτήρια συμμετοχής στο πρόγραμμα RAPt είναι αυστηρά, γεγονός που ίσως εξηγεί τα θετικά ποσοστά επιτυχίας του. Ωστόσο, οι πιθανότητες πλήρους αποχής από ναρκωτικές ουσίες για τους τοξικοεξαρτημένους παραβάτες, ιδιαίτερα στα πρώτα στάδια, μπορεί να είναι ιδιαίτερα χαμηλές λόγω των σωματικών και ψυχικών αντιδράσεων του οργανισμού από την απότομη διακοπή της χρήσης. Αυτό, ενδεχομένως, να υποδεικνύει ότι τα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης θα έπρεπε να είναι πιο ευέλικτα, προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις ιδιαίτερες ανάγκες του εν λόγω πληθυσμού. Από την άλλη, ένα πρόγραμμα πρέπει να βασίζεται σε αυστηρούς κανόνες και να υπάρχει σαφής κατευθυντήρια γραμμή, διαφορετικά υπάρχει κίνδυνος να σταματήσει να παρουσιάζει θετικά αποτελέσματα.

Ισπανία

Μια ευρωπαϊκή χώρα που διακρίνεται για την οργάνωση και την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης είναι η Ισπανία.

Το σύστημα έκτισης της ποινής στην Ισπανία αποτελείται από τέσσερα επίπεδα: κλειστού τύπου φυλάκιση ή υψηλής ασφαλείας, κοινή φυλακή, ανοιχτού τύπου και υπό όρους αποφυλάκιση (Dünkel, Pruijn, Storgaard & Weber, 2019). Οι πρώτοι τύποι αποτελούν την παραδοσιακή φυλακή, όπου οι κρατούμενοι παραμένουν μέσα στο κατάστημα. Οι κρατούμενοι που ανήκουν στο τρίτο επίπεδο, περνούν χρόνο έξω από τη φυλακή κυρίως για να εργάζονται και επιστρέφουν στη φυλακή τη νύχτα, από τη Δευτέρα έως την Παρασκευή, ενώ τα Σαββατοκύριακα παραμένουν έξω από αυτήν. Για να ενταχθούν στο τρίτο επίπεδο, οι κρατούμενοι θα πρέπει να έχουν εκπληρώσει ένα μέρος της ποινής τους και να είναι έτοιμοι για επανεγκατάσταση στον έξω κόσμο. Επιπλέον, όταν αυτό είναι δυνατό, οι κρατούμενοι καλούνται να αποζημιώσουν το θύμα ή να εγγυηθούν για κάποια αποζημίωση στο μέλλον. Για την υπό όρους απόλυση, οι κρατούμενοι θα πρέπει να έχουν εκτίσει μεγάλο μέρος της ποινής (3/4, ή κατ' εξαίρεση 2/3 ή το μισό των ετών της ποινής) και να έχουν επιδείξει καλή συμπεριφορά. Σε περιπτώσεις σοβαρών εγκλημάτων όπως τρομοκρατία ή σώρευση ποινών, τα χρόνια που απαιτούνται για να μπορέσουν οι κρατούμενοι να εισέλθουν στο τρίτο επίπεδο μπορεί να είναι 32 χρόνια και 35 για την υπό όρους απόλυση.

Η διαδικασία της επανένταξης ξεκινά με την εισαγωγή του παραβάτη στο κατάστημα. Αρχικά, γίνεται μια αξιολόγηση της κατάστασής του σε προσωπικό επίπεδο, κατάσταση υγείας, οικογένειας, εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης, καθώς και δυνατότητα καταβολής αποζημίωσης στο θύμα. Αναφορικά με τους κρατούμενους που έχουν διαπιστωθεί ότι έχουν εξάρτηση από ναρκωτικά, παρέχονται προγράμματα θεραπείας εντός της φυλακής, στα οποία ο κρατούμενος συμμετέχει με δική του βούληση, όπου δίνονται κίνητρα για διακοπή της χρήσης και δυνατότητα θεραπείας²². Μπορούν, επίσης, να παρακολουθήσουν προγράμματα και έξω από το σωφρονιστικό κατάστημα. Αυτά τα προγράμματα συνδυάζουν ιατρική θεραπεία, με ψυχολογική υποστήριξη και κοινωνικο –εργατική θεραπεία

²²Η αναφορά στους κρατούμενους που παρακολουθούν προγράμματα απεξάρτησης είναι για όσους παραβάτες έχουν διαγνωστεί με εξάρτηση από τις ναρκωτικές ουσίες. Ο λόγος που εκτίουν ποινή στη φυλακή μπορεί να οφείλεται στη διάπραξη οποιουδήποτε ποινικού αδικήματος, αλλά όχι επειδή είναι χρήστες ναρκωτικών. Η χρήση ναρκωτικών στην Ισπανία δεν θεωρείται έγκλημα (<https://www.euronews.com/2013/11/06/spain-where-drug-consumption-is-not-a-crime>).

(socio – labour therapy), (Cid, 2005: 157). Άλλα προγράμματα είναι τα γνωστικά – συμπεριφορικά που αφορούν τη διαχείριση του αυτό – ελέγχου, την εκμάθηση κοινωνικών δεξιοτήτων και την αντιμετώπιση αντικοινωνικής σκέψης και στάσης (Dünkel, Pruin, Storgaard & Weber, 2019).

Η φιλοσοφία των ισπανικών σωφρονιστικών ιδρυμάτων υποστηρίζει την ομαλή μετάβαση από το κλειστό περιβάλλον της φυλακής, στην κοινότητα. Γι' αυτό το λόγο, ακόμη και όταν οι κρατούμενοι διαμένουν σε κλειστού τύπου φυλακές, εκτός από την επαφή με οικογενειακά και φιλικά πρόσωπα, έχουν τη δυνατότητα σε ορισμένες περιπτώσεις (στο 2^ο επίπεδο) να περνούν χρόνο στην κοινότητα. Αυτό πραγματώνεται με δύο τρόπους: επισκέψεις και άδειες. Οι κρατούμενοι έχουν τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουν μία επίσκεψη σε πολιτιστικό, ψυχαγωγικό ή εκπαιδευτικό χώρο, συνοδεία με κάποιον σωφρονιστικό υπάλληλο ή εθελοντή εκτός της φυλακής. Όταν τους παρέχεται άδεια, την οποία δικαιούνται αφού έχουν εκτίσει τουλάχιστον το ένα τρίτο της ποινής, δεν εποπτεύονται. Κατά το διάστημα της άδειας ο σκοπός είναι διττός: αφενός, η αναθέρμανση της σχέσης με την οικογένεια και αφετέρου η εύρεση εργασίας. Η παροχή άδειας δίνει την ευκαιρία στον κρατούμενο να αποδείξει πως αξίζει να εισέλθει στο τρίτο ή ακόμη και στο τέταρτο επίπεδο. Υπάρχει επίσης και η δυνατότητα εργασίας εκτός των χώρων των φυλακών, συνήθως όταν οι κρατούμενοι προετοιμάζονται για τη μετάβασή τους σε ανοιχτού τύπου φυλακές.

Όταν οι κρατούμενοι βρίσκονται στο τρίτο ή τέταρτο επίπεδο πρέπει να έχουν δυνατότητα εργασίας και κάποιο θεσμό που να τους υποστηρίζει στην κοινότητα (οικογένεια, φίλους ή έστω κοινοτική ομάδα). Καθένας έχει το δικό του ατομικό πρόγραμμα θεραπείας, στο οποίο αναγράφονται οι ανάγκες του καθενός και τις οποίες θα πρέπει να ελέγχει αφότου απολυθεί. Κατά αυτά τα δύο επίπεδα, υπάρχει κάποιος επόπτης (συνήθως επαγγελματίας κοινωνικής εργασίας ή με κάποιο εκπαιδευτικό υπόβαθρο). Η επίβλεψη είναι εντατική κατά το τρίτο επίπεδο, με συχνά τεστ για ανίχνευση ναρκωτικών ουσιών, επισκέψεις σε εργασιακό χώρο και οικογένεια, ενώ κατά το τέταρτο επίπεδο η επίβλεψη περιορίζεται σε συναντήσεις με τον απολυόμενο. Ο επόπτης δίνει ιδιαίτερη σημασία στην εξασφάλιση εργασίας, συνεργαζόμενος με φορέα που ασχολείται με αυτό το

ζήτημα. Για παράδειγμα, αν ένας απολυόμενος που δεν έχει βρει με δικά του μέσα εργασία, μπορεί να εργαστεί σε αυτό τον φορέα και αποκτήσει κάποια επαγγελματική κατάρτιση. Ερευνητικά δεδομένα έχουν δείξει πως το σύστημα αυτό φέρει θετικά αποτελέσματα.

Το ισπανικό μοντέλο δίνει μεγάλη βαρύτητα στη συμμετοχή της κοινότητας στην ομαλή επανένταξη των κρατουμένων. Υπάρχουν μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί, οι οποίοι σε συνεργασία με τον Διευθυντή Φυλακών, βοηθούν τους κρατούμενους παρέχοντας τους στήριξη στη θεραπεία τους από τα ναρκωτικά, συμμετέχοντας σε δημιουργικές απασχολήσεις μαζί τους (μαθήματα, καλλιτεχνικά ή πολιτιστικά σεμινάρια, αθλητικές προπονήσεις), ή υποστηρίζοντας τις οικογένειες των κρατουμένων, ή προωθώντας τους κρατούμενους στην αγορά εργασίας μέσα στην κοινότητα. Υπάρχει μάλιστα μία ισπανική τράπεζα «Reincorpora» (Επανεισαγωγή) που επιτρέπει σε απολυόμενους να αποκτήσουν μία βασική εκπαίδευση και να εξασφαλίσουν μια θέση εργασίας.

Παρόλο που τα προγράμματα βρίσκονται ακόμη σε διαδικασία αξιολόγησης, όσον αφορά τον τρόπο λειτουργίας τους και την αποτελεσματικότητά τους, παρουσιάζουν αισιόδοξα αποτελέσματα. Άλλωστε, κάθε πρόγραμμα πρέπει να αξιολογείται συνεχώς, προκειμένου να εντοπιστούν τυχόν αδυναμίες και να αντιμετωπιστούν, ώστε να επιτευχθεί το βέλτιστο δυνατό αποτέλεσμα. Οι ερευνητές της συγκεκριμένης μελέτης αξιολόγησαν θετικότερα την πρόωρη απόλυση και την εμπλοκή της κοινότητας στη διαδικασία της πρόωρης αποφυλάκισης. Αυτή η εφαρμογή αξιολογήθηκε θετικά, καθώς η διαδικασία κοινωνικής επανένταξης δε μπορεί να επιτευχθεί χωρίς την έκθεση του παραβάτη στην κοινότητα στην οποία θα ζήσει μετά την αποφυλάκισή του. Είναι σημαντικό επίσης, η ίδια η κοινότητα να είναι δεκτική προς τους τοξικοεξαρτημένους παραβάτες, υποστηρίζοντάς τους με την παροχή εργασίας και τη συμμετοχή σε κοινές δραστηριότητες. Για να επέλθει ουσιαστική κοινωνική επανένταξη ο αποφυλακισμένος θα πρέπει να αφήσει πίσω του την ταυτότητα του «παραβάτη» και να γίνει ενεργό και χρήσιμο μέλος της κοινωνίας και συγχρόνως ο κοινωνικός περίγυρος να τον αποδεχθεί ως ισάξιο μέλος, χωρίς να τον στιγματίζει και να τον απομονώνει εξαιτίας του ποινικού του μητρώου.

Ιταλία

Η κοινότητα του San Patrignano είναι η μεγαλύτερη κοινότητα απεξάρτησης από τα ναρκωτικά στην Ευρώπη²³. Παρέχει ελεύθερη θεραπεία για απεξάρτηση, εντελώς δωρεάν. Τα έσοδά της προέρχονται από την ποικιλία επιχειρήσεων που έχει δημιουργήσει και οι οποίες παρέχουν επαγγελματική κατάρτιση σε αυτούς που παρακολουθούν το πρόγραμμα. Η ζωή στην κοινότητα δεν διαφέρει από τη ζωή στην ευρύτερη κοινωνία, αλλά για τους κατοίκους της κοινότητας, οι οποίοι μέχρι πρότινος ζούσαν περιθωριοποιημένοι, μπορεί (στην αρχή τουλάχιστον) να είναι δύσκολη, καθώς οφείλουν να υπακούουν στους κανόνες της κοινότητας. Το καθημερινό τους πρόγραμμα περιλαμβάνει την αφύπνιση σε συγκεκριμένη ώρα και την εκτέλεση οικιακών εργασιών, όπως το στρώσιμο του κρεβατιού και η καθαριότητα του δωματίου. Κάθε πρωί, όλοι συγκεντρώνονται στην τραπεζαρία για το πρόγευμα, ενώ αργότερα, καθένας κατευθύνεται στον αντίστοιχο χώρο εργασίας του. Παράλληλα με τη ζωή στην κοινότητα, όσοι το επιθυμούν, έχουν τη δυνατότητα να σπουδάσουν σε ειδικά κέντρα εκπαίδευσης. Εκτός από τις ώρες εργασίας, διαθέτουν ελεύθερο χρόνο κατά τον οποίο μπορούν να ασχοληθούν με δραστηριότητες όπως αθλήματα, δραματική σχολή, τραγούδι ή χορό. Το βράδυ έχουν τη δυνατότητα να συγκεντρωθούν με άλλους κατοίκους της κοινότητας και να παρακολουθήσουν τηλεοπτικά προγράμματα ή κινηματογραφικές ταινίες, είτε στο αμφιθέατρο, είτε στο θέατρο της κοινότητας. Αφού έχουν παρακολουθήσει ένα διάστημα και έχουν φτάσει σε ανώτερο επίπεδο στο πρόγραμμα επανένταξής τους, μπορούν να συμμετέχουν σε δράσεις που πραγματοποιούνται έξω από την κοινότητα, για την πρόληψη της χρήσης ναρκωτικών ουσιών²⁴. Από το 1978, η κοινότητα έχει καλωσορίσει πάνω από 25.000 τοξικοεξαρτημένους χρήστες, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη θρησκευτικές, ιδεολογικές ή κοινωνικές διακρίσεις²⁵. Σύμφωνα με τον ιταλικό νόμο, η κοινότητα μπορεί να δεχτεί τοξικοεξαρτημένους παραβάτες παρέχοντάς τους στέγη, στήριξη, εκπαίδευση και δεξιότητες.

²³<https://www.sanpatignano.org/wp-content/uploads/2020/10/Booklet-Triple-R.pdf>

²⁴<https://www.sanpatignano.org/en/what-we-do/>

²⁵Οι κάτοικοι της κοινότητας μπορεί να είναι άστεγοι, μόνες γυναίκες με παιδιά και άνθρωποι με ειδικές ανάγκες.

Ένα διετές ευρωπαϊκό πρόγραμμα, το Triple R Project (Rehabilitation for Recovery and Reinsertion), αξιοποίησε την κοινότητα του San Patrignano, προκειμένου να συλλέξει δεδομένα που αποδεικνύουν την αποτελεσματικότητα μεθόδων κοινωνικής επανένταξης για άτομα με τοξικοεξάρτηση και παραβατική συμπεριφορά. Το Triple R Project σχεδιάστηκε ως μια ανταλλαγή των βέλτιστων πρακτικών στον τομέα της ανάκαμψης από την τοξικοεξάρτηση, μεταξύ ορισμένων κρατών μελών της Ε.Ε.. Εκτός από την κοινότητα του San Patrignano, συμπεριλήφθηκαν προγράμματα από το Βέλγιο, την Ισπανία και την Σουηδία το 2016 και την Κροατία το 2017. Αυτή η συνεργασία προσέφερε την ευκαιρία να γίνει μια επισκόπηση των προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης για τοξικοεξαρτημένους (και παραβάτες), συγκρίνοντας διαφορετικές πρακτικές και μεθοδολογίες. Επιπλέον έγινε εμβάθυνση του τρόπου λειτουργίας των προγραμμάτων και στην καθημερινή εργασία των κέντρων²⁶. Στην παρούσα εργασία, λόγω της έλλειψης επαρκών πληροφοριών για τη συγκρότηση των άλλων προγραμμάτων, περιλαμβάνεται μόνο η κοινότητα του San Patrignano. Παρόλα αυτά, θα αναφερθούν τα συμπεράσματα του Triple R project σχετικά με τα στοιχεία συνιστούν την επιτυχία στα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης. Θα γίνει αναφορά δηλαδή στους λόγους για τους οποίους τα συγκεκριμένα προγράμματα και ειδικότερα η κοινότητα του San Patrignano, θεωρούνται καλές πρακτικές για την κοινωνική επανένταξη των τοξικοεξαρτημένων παραβατών.

Από την μελέτη των βέλτιστων πρακτικών προέκυψαν ορισμένες βασικές έννοιες, οι οποίες κρίθηκαν αποτελεσματικές για την επιτυχημένη υλοποίηση ενός προγράμματος κοινωνικής επανένταξης. Στο πλαίσιο του έργου Triple R project, οι έννοιες αυτές αποτυπώθηκαν σε ένα ακρωνύμιο, σχηματίζοντας τη λέξη, HERMESS. Σύμφωνα με το ακρωνύμιο, οι πρακτικές οφείλουν να έχουν ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα (Human centered), να στοχεύουν στην ενδυνάμωση (Empowered aimed), να είναι προσανατολισμένες προς την επανένταξη (Reintegration oriented), καθοδηγούμενες με κίνητρο (Motivational driven), ενσωματωμένες με εκπαίδευση (Educational embedded), εστιασμένες στην αυτό-βιωσιμότητα (Self sustainability focused) και προσανατολισμένες στις κοινωνικές ανάγκες (Social need oriented).

²⁶<https://www.sanpatignano.org/wp-content/uploads/2020/10/Booklet-Triple-R.pdf>

Αυτές οι έννοιες αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο για την επιτυχία των προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης. Αρχικά, οι πρακτικές επικεντρώνονται στον άνθρωπο και όχι στην χρήση, αναδεικνύοντας τις ανάγκες του και τον καλύτερο τρόπο για οδηγηθεί σε επανένταξη και ανάρρωση από την χρήση. Οι λόγοι που οδήγησαν εξ αρχής το άτομο στην χρήση αποτελούν το «κλειδί» για να αντιμετωπιστεί η εξάρτηση. Μεταξύ των άλλων προέκυψε ότι κάθε άνθρωπος είναι μοναδικός και έτσι οφείλει να είναι κάθε παρέμβαση. Ακόμη, βασική παράμετρος για επιτυχημένη επανένταξη είναι ο χρόνος και υπογραμμίζεται πως πολλά προγράμματα έχουν οδηγηθεί σε αποτυχία λόγω του τερματισμού τους από έλλειψη χρηματοδότησης. Η παροχή χρόνου είναι πολύ σημαντική για την αλλαγή συμπεριφοράς και κάθε άνθρωπος χρειάζεται τον δικό του. Στην διαδικασία της επανένταξης δεν αναμένονται σύντομες και τεράστιες αλλαγές, αλλά σταδιακά και μικρά βήματα. Δεύτερον, οι πρακτικές στοχεύουν στην ενδυνάμωση του χαρακτήρα του θεραπευόμενου, εμποτίζοντας τον με αυτοεκτίμηση και δεξιότητες που θα τον υποστηρίξουν σε όλη την πορεία της ζωής του. Για να επέλθουν αυτές οι δεξιότητες, τα προγράμματα, ανάλογα την προσέγγιση, μπορεί να παρέχουν εργασία, εργασιακές εκπαιδεύσεις, ή ψυχοθεραπείες, ατομικές ή ομαδικές.

Τρίτον, δίνεται βαρύτητα στην κατανόηση του όρου της κοινωνικής επανένταξης και της διάκρισής της από την ανάρρωση. Η κοινωνική επανένταξη θεωρείται το πιο μακρινό βήμα και για να πραγματοποιηθεί χρειάζεται σχεδιασμό. Τέταρτον, η παροχή κινήτρου αποτελεί το κύριο συστατικό για την έναρξη της συμμετοχής στο πρόγραμμα, αλλά και για τη συνέχισή του. Το κίνητρο καλλιεργεί την αξία της ηθικής, προτρέπει την λήψη ορθών αποφάσεων, αποτρέπει το άτομο από την παραίτηση και αντί αυτού τον βοηθά να δεσμευτεί, είτε σε εργασία, είτε σε αγαπημένα πρόσωπα. Πέμπτον, οι καλές πρακτικές παρέχουν εκπαίδευση, επαγγελματικές δεξιότητες, εκμάθηση ξένων γλωσσών και χειρισμού υπολογιστή. Έκτον, η αυτοβιωσιμότητα των προγραμμάτων βοηθά στην συνέχεια της λειτουργίας τους. Δεν αρκεί οι θεραπευόμενοι να έχουν την διάθεση να συμμετέχουν στο πρόγραμμα, αλλά πρέπει και το πρόγραμμα να είναι διαθέσιμο παρέχοντας όλα όσα χρειάζονται για την επίτευξη της κοινωνικής επανένταξης όλων των συμμετεχόντων. Έτσι, δημόσια κεφάλαια, ιδιωτικές δωρεές, ή διάθεση

υπηρεσιών και αγαθών προς αγορά είναι τρόποι ώστε το πρόγραμμα να εξακολουθήσει να λειτουργεί. Εξίσου σημαντική είναι η αντίληψη πως η χρήση δεν είναι το μοναδικό ζήτημα που πρέπει να αντιμετωπιστεί. Τα προγράμματα πρέπει να δραστηριοποιούνται και σε άλλους τομείς όπως είναι η μετανάστευση, η γήρανση του πληθυσμού και οι άστεγοι, ώστε να δημιουργηθούν νέες μορφές παρέμβασης που θα επιφέρουν καινοτόμες λύσεις, ωφελώντας όχι μόνο τους συμμετέχοντες στο πρόγραμμα, αλλά και την κοινωνία στο σύνολό της.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι μια επιτυχημένη πρακτική κοινωνικής επανένταξης είναι εφικτή όταν, πέρα από άλλες παραμέτρους, το πρόγραμμα καταφέρει να διασφαλίσει τη συνέχεια της λειτουργίας του και να προσφέρει τον απαραίτητο χρόνο στον συμμετέχοντα για την ομαλή προσαρμογή στις νέες συνθήκες ζωής. Για την υλοποίηση αυτού του στόχου απαιτείται το κατάλληλο χρηματοδοτικό κεφάλαιο, το οποίο μπορεί να προέλθει είτε από τις κρατικές επιχορηγήσεις, είτε από πρωτοβουλίες των ίδιων των δομών.

3.3 Ελλάδα

Κέντρο Απεξάρτησης Τοξικομανών Κρατουμένων (KATK)

Η Ελλάδα, όπως και πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες, έχει σημειώσει σημαντική πρόοδο στη διαχείριση των τοξικοεξαρτημένων παραβατών, υιοθετώντας πιο σύγχρονες και ανθρωποκεντρικές προσεγγίσεις που συνδυάζουν τη θεραπεία με την κοινωνική επανένταξη. Το Κέντρο Απεξάρτησης Τοξικομανών Κρατουμένων (KATK), για παράδειγμα, είναι ένα καινοτόμο σωφρονιστικό-θεραπευτικό ίδρυμα που προσφέρει ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα απεξάρτησης, ειδικά σχεδιασμένο για τοξικοεξαρτημένους κρατούμενους, άνδρες και γυναίκες²⁷. Βρίσκεται σε ένα χωριό κοντά στον Ελαιώνα Θηβών, από το 2002 και λειτουργεί υπό την εποπτεία του Υπουργείου Δικαιοσύνης και του Υπουργείου Υγείας. Η συμμετοχή στο πρόγραμμα είναι προαιρετική και απευθύνεται σε όσους εκτίουν ποινή

²⁷ <https://katk.gr/ti-einai-to-katk/>

στερητική της ελευθερίας. Μέσα από ένα καλά δομημένο και "στεγνό" πρόγραμμα απεξάρτησης, προσφέρει στους κρατούμενους μια πραγματική ευκαιρία για αλλαγή ζωής, ενδυνάμωση και επανασύνδεση με την κοινωνία. Οι συνθήκες κράτησης είναι καλύτερες συγκριτικά με εκείνες άλλων σωφρονιστικών ιδρυμάτων. Το θεραπευτικό πρόγραμμα περιλαμβάνει τέσσερις φάσεις: την προετοιμασία εντός των φυλακών, τη μεταβατική φάση στο ΚΑΤΚ όπου ο κρατούμενος μεταβαίνει στον ρόλο του θεραπευόμενου, τη φάση της ψυχικής απεξάρτησης μέσω κοινοτικής θεραπείας, και τέλος τη φάση κοινωνικοποίησης, που μπορεί να περιλαμβάνει ημι-ελεύθερες συνθήκες διαβίωσης. Το πρόγραμμα βασίζεται σε αρχές προσωπικής ευθύνης και αυτογνωσίας, ενώ συνοδεύεται από ομάδες ψυχολογικής υποστήριξης και εκπαιδευτικές δράσεις. Σημαντικό ρόλο στη θεραπεία παίζει η τέχνη, όπου μέσα από θεατρικές ομάδες, εργαστήρια δημιουργικής γραφής, εικαστικές δραστηριότητες και μουσική, προσφέρεται στους συμμετέχοντες ένας χώρος έκφρασης, ενδυνάμωσης και σύνδεσης με τον εσωτερικό τους κόσμο. Η ενεργή συμμετοχή σε αυτές τις δράσεις ενισχύει την αυτοεκτίμηση και συμβάλλει καθοριστικά στη θεραπευτική διαδικασία.

Πολλοί κρατούμενοι επιλέγουν συνειδητά να παραμείνουν στο ΚΑΤΚ μέχρι την ολοκλήρωση της θεραπείας τους, ακόμη και όταν πληρούν τις προϋποθέσεις για υπό όρους απόλυση. Η στάση αυτή αποτελεί ισχυρή ένδειξη της αποτελεσματικότητας του προγράμματος και της πίστης των συμμετεχόντων στη θεραπευτική διαδικασία.

Συνοψίζοντας, τα θετικά αποτελέσματα του προγράμματος οφείλονται κυρίως στο υποστηρικτικό περιβάλλον, την έμφαση στη θεραπευτική διαδικασία, την πρόσβαση στην εκπαίδευση, την παρακολούθηση δημιουργικών δραστηριοτήτων, καθώς και στην επιλογή των συμμετεχόντων να παραμείνουν σε αυτό μέχρι την ολοκλήρωση της θεραπείας τους.

Πρόγραμμα ΕΝ ΔΡΑΣΕΙ στις γυναικείς φυλακές Κορυδαλλού

Στην Ελλάδα ο φορέας που ασχολείται περισσότερο με τους τοξικοεξαρτημένους και εκτελεί προγράμματα απεξάρτησης και επανένταξης σε

παραβάτες είναι το ΚΕΘΕΑ (Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων). Ένα πρόγραμμα που πραγματοποιείται σε φυλακισμένους και αποφυλακισμένους χρήστες ναρκωτικών είναι το πρόγραμμα ΕΝ ΔΡΑΣΕΙ. Διαθέτει προγράμματα Συμβουλευτικής στις Δικαστικές Φυλακές Κορυδαλλού (αντρικές), στο Κατάστημα Κράτησης Κορυδαλλού II (γυναικείες), στο Νοσοκομείο Κρατουμένων Κορυδαλλού «Άγιος Παύλος» και στις Γυναικείες Φυλακές Ελαιώνα Θηβών, παρέχοντας ενημέρωση σχετικά με την εξάρτηση και τη θεραπεία, μείωση βλάβης από τις ουσίες και προετοιμασία για ένταξη σε θεραπευτική κοινότητα εντός ή εκτός φυλακής. Στόχος τους είναι η ψυχική απεξάρτηση από τη χρήση ουσιών και η κοινωνική επανένταξη, για αυτό παρέχει υπηρεσίες θεραπείας, εκπαίδευσης και κατάρτισης (<https://www.kethea.gr/kethea/therapeftika-programmata/kethea-drasei/>).

Το εργαστήριο Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών του Τομέα Ποινικών Επιστημών του Νομικού Τμήματος της Νομικής Σχολής Αθηνών το 2005-2006 ανέλαβε να εκπονήσει έρευνα σχετικά με την αποτελεσματικότητα δύο προγραμμάτων, του προγράμματος ΚΕΘΕΑ ΕΝ ΔΡΑΣΕΙ στις γυναικείες φυλακές Κορυδαλλού και τις ομάδες Αυτοβοήθειας του Δικτύου Υπηρεσιών ΣΤΡΟΦΗ του ΚΕΘΕΑ στο Ειδικό Κατάστημα Κράτησης Νέων Αυλώνα (Ε.Κ.Κ.Ν. Αυλώνα) (Ντούρα, Χιόνης & Καγγελάρη, 2009: 189).

Σκοπός της έρευνας ήταν η αποτίμηση συμβολής προγραμμάτων ως προς τη σωματική και ψυχική κατάσταση (εξάρτηση), την ανάπτυξη γνώσεων και δεξιοτήτων και βέβαια την αποχή από τα ναρκωτικά. Για τις ανάγκες της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα από τους κρατούμενους που συμμετείχαν στα παραπάνω προγράμματα και από το θεραπευτικό, σωφρονιστικό και υποστηρικτικό προσωπικό (εκπαιδευτικοί).

Αρχικά, στο πρόγραμμα ΕΝ ΔΡΑΣΕΙ υπάρχουν εκπαιδευτικά προγράμματα και προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης όπου αντιμετωπίζονται ζητήματα αλφαριθμητισμού, εκμάθηση Η/Υ, αγγλικής γλώσσας αλλά και προγράμματα προσαρμοσμένα σε ειδικές ομάδες πληθυσμού (πχ, Ρομά). Λειτουργούν, επίσης, σε πιο μόνιμη βάση εργαστήρια ζωγραφικής, Η/Υ, ταπητουργείο και σχολείο δεύτερης ευκαιρίας (με καλά αποτελέσματα μάθησης). Υπάρχει ακόμη ειδική πτέρυγα για

τους τοξικοεξαρτημένους όπου τους παρέχεται ειδική θεραπεία. Βασική προϋπόθεση για τη συμμετοχή στα προγράμματα είναι η επιθυμία των κρατουμένων να συμμετάσχουν σε αυτά και η επιθυμία τους για συνέχιση της παρακολούθησης τους. Παρόλο που υπάρχει ποσοστό που διακόπτει και συμμετέχει ξανά και ξανά στο πρόγραμμα, η πλειοψηφία των κρατουμένων συμμετέχει για πρώτη φορά.

Οι ερευνητές πραγματοποίησαν συνεντεύξεις με τις κρατούμενες και τις αποφυλακισμένες που παρακολουθούν το πρόγραμμα ΕΝ ΔΡΑΣΕΙ, μέσα στη φυλακή και στην κοινότητα, όταν αποφυλακίζονται. Επιπλέον, έθεσαν ερωτήσεις στο προσωπικό του προγράμματος καθώς και σε μέλη του σωφρονιστικού προσωπικού. Στόχος των συνεντεύξεων ήταν η αξιολόγηση του προγράμματος. Δηλαδή αν και κατά πόσο οι συμμετέχουσες στο πρόγραμμα φαίνονται να ανταπεξέρχονται.

Η αξιολόγηση των ίδιων των θεραπευόμενων ήταν ως επί των πλείστων θετική. Η πλειοψηφία των κρατουμένων (15/16 μέλη) δήλωσαν μεγάλη ικανοποίηση από τον προγραμματισμό που αφορά το καθημερινό και εβδομαδιαίο τους πρόγραμμα, όπου τίθενται οι στόχοι. Οι κρατούμενες αξιολόγησαν θετικά την πρωινή συνάντηση με λίγες να αναφέρουν πως τις φέρνει σε δύσκολη θέση, όταν δεν έχουν κάτι να πουν. Θετική αξιολόγηση έλαβαν και οι δραστηριότητες-συζητήσεις, οι ομάδες επαφής, οι ομάδες εργασίας, η ατομική συμβουλευτική και οι ασκήσεις προσωπικής ανάπτυξης (ημερολόγιο) παρόλο που υπάρχει δυσκολία καταγραφής της καθημερινότητας.

Οι κρατούμενες οφείλουν να υπογράψουν και να αποδεχθούν τους όρους του θεραπευτικού συμβολαίου. Αυτοί είναι: αποχή από ναρκωτικές ουσίες, αποχή από σωματική και λεκτική βία, υποχρεωτική παρουσία και συμμετοχή στις δραστηριότητες του προγράμματος, τήρηση ατομικού προγραμματισμού και περιορισμούς στις κοινωνικές επαφές με τον έξω κόσμο. Οι συμμετέχουσες δήλωσαν ικανοποιημένες από τους όρους του συμβολαίου και ευχαριστημένες που πλέον δεν είναι τόσο αυστηρό όσο παλαιότερα που σε τυχόν παραβίαση το μέλος απομακρυνόταν από το πρόγραμμα. Το μόνο που δήλωσαν πως δυσκολεύει τις

κρατούμενες είναι οι περιορισμένες τους επαφές τους με τους δικούς τους ανθρώπους, που είναι έξω από τη φυλακή.

Θετικά αξιολογήθηκαν και τα εκπαιδευτικά προγράμματα, καθώς τις δίνουν ευκαιρίες για αξιοποίηση δεξιοτήτων και πολλές κρατούμενες δήλωσαν πως επιθυμούν να υπάρχουν περισσότερα μαθήματα και δυνατότητα επιλογής περισσότερων προγραμμάτων και αύξηση των ωρών παρακολούθησης. Τα σεμινάρια υγείας στα οποία γίνεται λόγος για νοσήματα και τρόποι αντιμετώπισης τους, αξιολογήθηκαν ακόμη θετικότερα, αρκεί να είναι προσαρμοσμένα στις εκπαιδευτικές τους δυνατότητες. Επίσης, σχολίασαν θετικά το θεραπευτικό προσωπικό και δήλωσαν μεγάλο βαθμό εμπιστοσύνης σε αυτούς.

Τα μέλη της κοινότητας αξιολόγησαν, επίσης, θετικά το πρόγραμμα αναφέροντας ως πιο θετική του πτυχή την παροχή δυνατότητας στις κρατούμενες να επαναπροσδιορίσουν την πορεία της ζωής τους και να ακολουθήσουν μία διαδικασία αυτό – βελτίωσης. Συγχρόνως, αξιολογήθηκε θετικά, η ευκαιρία για απεξάρτηση από τις ναρκωτικές ουσίες, αρκεί η προσέλευση στο πρόγραμμα να γίνεται εθελοντικά από τις κρατούμενες, καθώς έτσι διαφαίνεται η «*ειλικρινής και συνειδητή προσπάθεια τους για απεξάρτηση*» (στο ίδιο: 263). Ακόμη, αξιολόγησαν θετική την αρωγή των θεραπευτών, υποστηρίζοντας πως τους εμπνέουν εμπιστοσύνη. Το ενδιαφέρον των θεραπευτών ενεργοποιεί την ανάπτυξη θετικών συναισθημάτων όπως την αγάπη και τη συντροφικότητα, τους διδάσκει τον τρόπο για να εκφράσουν αυτά τα συναισθήματα και τους δίνει τη δυνατότητα να ενταχθούν σε μία ομάδα. Τα μέλη της κοινότητας δήλωσαν πως πιστεύουν ότι οι κρατούμενες που παρακολουθούν το πρόγραμμα θα έπρεπε να διαμένουν σε διαφορετικές πτέρυγες από εκείνες που δεν παρακολουθούν.

Αναφορικά με την επάνοδό τους στην κοινωνία, δήλωσαν πως δεν πιστεύουν ότι θα επιστρέψουν στη χρήση, αφότου αποφυλακιστούν, αλλά πως θα συνεχίσουν τη θεραπεία. Συμμετέχοντας στο πρόγραμμα, έχουν ήδη ξεκινήσει τα σχέδια τους για όλα όσα πρέπει να ασχοληθούν αφότου βγουν από τη φυλακή και βασική τους προτεραιότητα, σύμφωνα με τις ίδιες, είναι η επανασύνδεση με την οικογένειά τους. Σαν δεύτερη προτεραιότητα έθεσαν τη συνέχιση της θεραπείας και

έπειτα την εύρεση εργασίας. Για την επίτευξη όλων αυτών των στόχων, δήλωσαν πως υπολογίζουν στη στήριξη του προγράμματος.

Γενικότερα, η στάση των συμμετεχόντων στο πρόγραμμα ΕΝ ΔΡΑΣΕΙ ήταν θετική και η κυριότερη αρνητική αξιολόγηση αφορούσε τις ώρες παρακολούθησης, που θα επιθυμούσαν να είναι περισσότερες. Αναγνώρισαν τη σημασία του προγράμματος και δήλωσαν πως πιστεύουν πως μπορεί να αποφέρει αποτελέσματα τόσο βραχυπρόθεσμα, κατά τη διάρκεια της φυλάκισης όπου ο χρόνος αξιοποιείται τελεσφόρα, όσο και μακροπρόθεσμα, αφού προνοούν για τις ενέργειες που πρέπει να ακολουθήσουν μετά την αποφυλάκιση και που θα τις οδηγήσει σε ποιοτική ζωή, χωρίς εξαρτήσεις και χωρίς τον κίνδυνο επιστροφής στη φυλακή.

Η διεύθυνση των φυλακών αξιολόγησε, επίσης, με θετικά σχόλια τη συνεισφορά του προγράμματος στη σωματική και ψυχική κατάσταση των κρατούμενων. Κυρίως, αναγνώρισε το γεγονός πως οι κρατούμενες που το παρακολουθούν, γίνονται υπεύθυνες, επιμελείς, δαπανούν δημιουργικά το χρόνο τους ακόμη και τις ώρες που δεν παρακολουθούν το πρόγραμμα. Επιπλέον, αποφεύγουν να δημιουργούν εντάσεις που θα έχει αρνητικές συνέπειες στο ποινικό τους μητρώο και δε δημιουργούν προβλήματα κατά τη διάρκεια των αδειών τους. Παρόμοια αντίληψη είχε και η κοινωνική λειτουργός, η οποία επισήμανε πως οι κρατούμενες που παρακολουθούν το πρόγραμμα, φροντίζουν τον εαυτό τους και το παρουσιαστικό τους. Υπάλληλοι φύλαξης, παρατήρησαν πως οι άλλοτε αντιδραστικές κρατούμενες, μετά την έναρξη συμμετοχής στο πρόγραμμα, διαφοροποίησαν τον τρόπο συμπεριφοράς τους μέσα στο σωφρονιστικό κατάστημα. Υπήρχαν βέβαια και ορισμένοι σωφρονιστικοί υπάλληλοι που επεσήμαναν πως σε ορισμένες περιπτώσεις οι κρατούμενες προσποιούνται πως η συμπεριφορά τους έχει αλλάξει, ώστε να απολαμβάνουν τα οφέλη του προγράμματος, αλλά χωρίς να επιθυμούν να ακολουθήσουν τις κατευθυντήριες γραμμές του (στο ίδιο: 283-284).

Ως πρόταση βελτίωσης του προγράμματος, η διευθύντρια υποστήριξε πως το πρόγραμμα, μετά από ένα ορισμένο διάστημα, θα έπρεπε να λειτουργεί και

εκτός σωφρονιστικού καταστήματος, ώστε να προετοιμαστούν κατάλληλα οι κρατούμενες για τη ζωή μετά την αποφυλάκιση και η επανένταξη τους να γίνει ομαλότερη.

Πρόγραμμα ΣΤΡΟΦΗ στο ΕΚΚΝ Αυλώνα

Ένα άλλο πρόγραμμα του ΚΕΘΕΑ λειτουργεί στο Ειδικό Κατάστημα Κράτησης Νέων Αυλώνα, από το 2004 και ονομάζεται ΣΤΡΟΦΗ. Σκοπός του είναι η ενημέρωση, κινητοποίηση και προετοιμασία για ένταξη σε θεραπεία για την απεξάρτηση από τα ναρκωτικά. Οι συναντήσεις πραγματοποιούνται καθημερινά για δύο ώρες και αυξάνονται κατά την καλοκαιρινή περίοδο. Βασικές προϋποθέσεις είναι η αποχή από τις ουσίες, η συνέπεια στις συναντήσεις και η υπακοή στους κανόνες που έχουν συμφωνηθεί. Στην αρχή των συναντήσεων πραγματοποιούνται κάποια σεμινάρια ενημέρωσης και στη συνέχεια, τα μέλη της ομάδας μπορούν να αλληλεπιδρούν και να συζητούν. Παράλληλα με αυτό πραγματοποιούνται διάφορες δραστηριότητες γύρω από τη γυμναστική, τα καλλιτεχνικά και τη μουσική²⁸.

Οι κρατούμενοι απαρτίζονται τόσο από ημεδαπούς, με το μεγαλύτερο ποσοστό εξ αυτών να είναι Ρομά, όσο και από αλλοδαπούς. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού των εν λόγω κρατουμένων έκανε ή εξακολουθεί να κάνει χρήση ουσιών (υπολογίζεται περίπου στο 70%), με ηλικία έναρξης κατά κύριο λόγο στην αρχή της εφηβείας. Από το προσωπικό του σωφρονιστικού καταστήματος, ο αρχιφύλακας δήλωσε πως οι περισσότεροι παραβάτες του ΕΚΚΝΑ, προέρχονται από οικογένειες που επιδίδονται σε οικονομικά, κυρίως, εγκλήματα ή εγκλήματα που αποφέρουν μεγάλο κέρδος, όπως είναι το εμπόριο ναρκωτικών.

Από την έρευνα αξιολόγησης του προγράμματος, το 2006, κλήθηκαν να απαντήσουν με τυχαίο δείγμα, 15 κρατούμενοι που συμμετέχουν στις Ομάδες Αυτοβοήθειας. Οι λόγοι που επέλεξαν να συμμετάσχουν στο πρόγραμμα ΣΤΡΟΦΗ ήταν λόγω της ανάγκης τους για βελτίωση της ζωής τους, για ασχολία κατά το διάστημα κράτησής τους, της προσδοκίας για μείωση της βλάβης της χρήσης ή της

²⁸<http://www.kethea-strofi.gr/article.php?id=227>

οριστικής διακοπής (Ντούρα, Χιόνης & Καγγελάρη, 2009: 356). Αξιολόγησαν θετικά την επίδραση του προγράμματος για την καλύτερη καθημερινότητα κατά την κράτηση τους και την ευκαιρία για διακοπή της χρήσης, ενώ ελάχιστοι ανέφεραν τη σημασία που έχει η συμμετοχή τους στο πρόγραμμα για το δικαστήριο. Και στο πρόγραμμα ΣΤΡΟΦΗ οι κρατούμενοι επιζητούν επέκταση των ωρών παρακολούθησης και περισσότερες συναντήσεις, ενώ επιθυμούν περισσότερους θεραπευτές. Οι περισσότεροι επιθυμούν την ολόημερη παρακολούθηση προγράμματος και την επιστροφή στο κελί μόνο το βράδυ. Κατά την παρουσία τους στο πρόγραμμα θα ήθελαν περισσότερες δραστηριότητες, όπως παρακολούθηση ξένων γλωσσών, γυμναστική, μουσική και θέατρο.

Από τις παραθέσεις όλων των ερευνών με τα προγράμματα που προτείνονται σε διάφορες χώρες του κόσμου, παρατηρήθηκε εκτός των άλλων ότι για την επιτυχία των προγραμμάτων, συνεργάζονται πολλοί φορείς και υπάλληλοι, όπως δικαστικοί λειτουργοί, δικηγόροι, ψυχολόγοι, κοινωνικοί λειτουργοί, κοινωνιολόγοι, επόπτες, φύλακες, ψυχίατροι, εκπαιδευτικοί. Σε μετέπειτα στάδιο, δήμοι και κέντρα κοινότητας, δίνουν έγκριση για εργασία, παροχή οίκου, ή κάποιου επιδόματος. Στο πλαίσιο εργασίας, πολλοί εργαζόμενοι που δίνουν ευκαιρία για δουλειά (τεχνίτες, ράφτες, κτηνοτρόφοι, γεωπόνοι, ξυλουργοί, καλλιτέχνες). Επιπλέον, η επιτυχία των προγραμμάτων εξαρτάται από την δεκτικότητα της ευρύτερης κοινότητας στην οποία ανήκει ο τοξικοεξαρτημένος παραβάτης. Επομένως, το εγχείρημα της απεξάρτησης και της κοινωνικής επανένταξης δεν αποτελεί κομμάτι μόνο του ίδιου του ενδιαφερομένου, αλλά και μιας σειράς υπηρεσιών, αγαπημένων προσώπων και άλλων περιβαλλόμενων ατόμων (συνάδελφοι, γείτονες, κλπ.) οι οποίοι καλούνται να συνεργαστούν ώστε να βοηθήσουν τον τοξικοεξαρτημένο παραβάτη στη θεραπεία του για αποχή από τις ναρκωτικές ουσίες, αλλά και στην αποχή από το έγκλημα.

Η κοινωνική επανένταξη όπως διαφάνηκε μέσα από αυτό το κεφάλαιο μπορεί να επέλθει ευκολότερα μέσω των προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης. Μέσω αυτών δίνεται η ευκαιρία για την διαχείριση και απάλειψη της χρήσης ουσιών καθώς και η σωστή καθοδήγηση για έναν έννομο βίο. Για την εξασφάλιση μιας επιτυχημένης πρακτικής κοινωνικής επανένταξης κρίνεται απαραίτητη η

παροχή εργασίας, εισοδήματος και στέγης στους τοξικοεξαρτημένους παραβάτες. Στην πλειοψηφία τους, τα προγράμματα τόσο στον διεθνή χώρο, όσο και στον ευρωπαϊκό, δίνουν την δυνατότητα στους εν λόγω παραβάτες να αποκτήσουν επαγγελματικές δεξιότητες και την απαιτούμενη εκπαίδευση. Σημαντική είναι η σωστή κρίση του προσωπικού για το ανάλογο πρόγραμμα που πρέπει να συμμετάσχει ο κρατούμενος, πάντα σεβόμενοι την επιθυμία του αν θέλει ή όχι να συμμετέχει. Αν τελικά το επιθυμεί, τότε θα πρέπει το πρόγραμμα να του εξασφαλίσει τον απαραίτητο χρόνο για την προσαρμογή του. Για να μπορέσει να επιτευχθεί αυτό, θα πρέπει να μπορούν τα προγράμματα να έχουν την απαραίτητη χρηματοδότηση ώστε να συνεχίσουν την λειτουργία τους. Επιπλέον, όπως διαφάνηκε μέσα από τα παραδείγματα, κρίνεται αναγκαία η διακοπή της χρήσης ώστε να επέλθει κοινωνική επανένταξη. Άλλη μία σημαντική παράμετρος είναι η εμπιστοσύνη του τοξικοεξαρτημένου παραβάτη με το προσωπικό και η ομαλή συνεργασία. Απαραίτητη είναι και η συμμετοχή της κοινότητας στο εγχείρημα του τοξικοεξαρτημένου παραβάτη καθώς και η ευαισθητοποίηση της, ώστε να μπορέσει να γίνει δεκτός.

Συμπεράσματα

Η κοινωνική επανένταξη των τοξικοεξαρτημένων παραβατών αποτελεί μια πολυδιάστατη και σύνθετη διαδικασία. Μέσα από αυτή τη μελέτη διαφάνηκε ότι για να επέλθουν θετικά αποτελέσματα απαιτείται συνεργασία πολλών φορέων και εφαρμογή ολοκληρωμένων στρατηγικών. Ειδικότερα, χρειάζεται μια ολιστική προσέγγιση που να περιλαμβάνει τη θεραπεία από την τοξικοεξάρτηση, την ψυχολογική υποστήριξη, την εκπαίδευση, την επαγγελματική κατάρτιση, καθώς και την κοινωνική και νομική υποστήριξη. Συγχρόνως, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι ο κάθε άνθρωπος είναι διαφορετικός και οι παράμετροι που οδηγούν στη τοξικοεξάρτηση και την παραβατικότητα είναι ποικίλες.

Από την εν λόγω ανάλυση προέκυψε ότι υπάρχουν κοινοί παράγοντες κινδύνου που αυξάνουν τόσο την πιθανότητα έναρξης χρήσης ναρκωτικών, όσο και την εμπλοκή σε εγκληματική δραστηριότητα. Παρόμοιοι είναι και οι παράγοντες

που σχετίζονται με την υποτροπή. Οι παράγοντες αυτοί περιλαμβάνουν το φύλο, την ηλικία, την κοινωνικοοικονομική κατάσταση, το επίπεδο εκπαίδευσης, το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον, καθώς και την ψυχολογική κατάσταση του ατόμου. Σε αυτό το πλαίσιο, ένα κεντρικό ζήτημα που αναδείχθηκε, αφορά τις διαφορετικές προσεγγίσεις σχετικά με τη σύνδεση της τοξικοεξάρτησης με την εγκληματικότητα. Από τη μελέτη διαπιστώθηκε ότι η τοξικοεξάρτηση σχετίζεται πιο άμεσα με την υποτροπή, παρά με την έναρξη χρήσης ουσιών λόγω της εμπλοκής σε εγκληματική δραστηριότητα ή με την εγκληματική συμπεριφορά που μπορεί να προκύψει από τη χρήση ναρκωτικών. Από την άλλη, η ανάλυση των προστατευτικών παραγόντων έδειξε ότι η υποστήριξη από την οικογένεια και τους φίλους που ακολουθούν έναν νόμιμο τρόπο ζωής, καθώς και η σταθερή εργασία, μπορούν να αποτελέσουν καθοριστικά κίνητρα για τον τοξικοεξαρτημένο παραβάτη, ενισχύοντας τη συμμετοχή του και συμβάλλοντας στην επιτυχή ολοκλήρωση ενός προγράμματος κοινωνικής επανένταξης. Επομένως, οι παράγοντες κινδύνου και οι προστατευτικοί παράγοντες πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά τη διάρκεια συμμετοχής σε ένα πρόγραμμα κοινωνικής επανένταξης, ώστε να επιτευχθεί αποχή από τη χρήση και το έγκλημα.

Η αποχή από τη χρήση και την εγκληματική δραστηριότητα μπορεί να αποτελεί κεντρικό στόχο των προγραμμάτων επανένταξης, αλλά δεν επαρκεί για την ολοκλήρωση του εγχειρήματος. Η κοινωνική επανένταξη συνιστά μια σύνθετη και δυναμική διαδικασία που απαιτεί χρόνο, ενώ παράλληλα εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την προσωπική επιθυμία του τοξικοεξαρτημένου ατόμου να απέχει από τη χρήση ναρκωτικών και τη συμμετοχή σε εγκληματικές πράξεις. Αφού ληφθεί η απόφαση για ολοκληρωτική αποχή, το άτομο έρχεται αντιμέτωπο με την ανάληψη της ευθύνης για τη ζωή του: πρέπει να ενσωματωθεί κοινωνικά και εργασιακά, κάτι που συνιστά το επόμενο κρίσιμο στάδιο της επανένταξής του. Αφού το άτομο προετοιμαστεί ψυχολογικά και είναι έτοιμο για να ενσωματωθεί στην κοινωνία, όντας χρήσιμο μέλος της, θα πρέπει να είναι εξίσου προετοιμασμένο και το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, για την υποδοχή του. Η προκατάληψη και ο κοινωνικός στιγματισμός, που συχνά εμφανίζονται, είναι παράγοντες που δυσχεραίνουν την κοινωνική και εργασιακή ένταξη του ατόμου, αυξάνοντας έτσι τις πιθανότητες

εγκατάλειψης της προσπάθειας για επανένταξη και της υιοθέτησης εκ νέου παραβατικών συμπεριφορών. Από την άλλη, η αποδοχή και η στήριξη από την κοινότητα μπορούν να ενισχύσουν την αυτοεκτίμηση και την αίσθηση αξίας του ατόμου, κάτι που είναι θεμελιώδες για την επιτυχή επανένταξή του στην κοινωνία και την αποφυγή της υποτροπής.

Ειδικότερα, η αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων, ή αλλιώς καλών πρακτικών, φάνηκε ότι εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο με τον οποίο διεξάγονται. Θετικά αποτελέσματα παρατηρούνται σε περιβάλλοντα που προσφέρουν υποστήριξη, σε αντίθεση με το αφιλόξενο και περιοριστικό πλαίσιο της φυλακής. Οι υπεύθυνοι των προγραμμάτων είναι έμπειροι και ενημερωμένοι σε θέματα που αφορούν την κοινωνική επανένταξη και τη διαχείριση εθισμού από ναρκωτικά. Τα προγράμματα επιχορηγούνται και, χάρη στη συνεχιζόμενη οικονομική στήριξη, μπορούν να διασφαλίσουν τη βιωσιμότητά τους, παρέχοντας στους τοξικοεξαρτημένους παραβάτες τον απαραίτητο χρόνο για να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες. Σημαντική είναι η συμβολή όσων τοξικοεξαρτημένων παραβατών έχουν ξεπεράσει αυτό το στάδιο και αναλαμβάνουν με τη σειρά τους ενεργό ρόλο στην εξασφάλιση της κοινωνικής επανένταξης άλλων ατόμων που αντιμετωπίζουν παρόμοια προβλήματα. Με βάση την προσωπική τους εμπειρία, είναι σε θέση να κατανοήσουν τις προκλήσεις που ανακύπτουν και έτσι έχουν την ικανότητα να καθοδηγήσουν άλλους τοξικοεξαρτημένους παραβάτες, ενθαρρύνοντάς τους να συνεχίσουν την προσπάθειά τους για κοινωνική επανένταξη.

Μια σημαντική παράμετρος που αναδείχθηκε, αφορά τον κανονισμό λειτουργίας των προγραμμάτων. Κάθε πρόγραμμα κοινωνικής επανένταξης διέπεται από συγκεκριμένους κανόνες, οι οποίες διασφαλίζουν την ομαλή του λειτουργία. Σε περιπτώσεις παραβίασης αυτών των κανόνων από τους συμμετέχοντες, ενδέχεται να εφαρμοστούν κυρώσεις, όπως απομάκρυνσή τους από το πρόγραμμα. Διαπιστώθηκε ότι όταν οι υπεύθυνοι των προγραμμάτων επιδεικνύουν ελαστικότητα και υπομονή, χωρίς όμως να επιτρέπουν την αυθαιρεσία, οι συμμετέχοντες τείνουν να ανταποκρίνονται πιο θετικά και τελικά να συμμορφώνονται.

Παρά τις θετικές ενδείξεις που παρουσιάζουν τα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης, εξακολουθούν να εκφράζονται επιφυλάξεις ως προς την αποτελεσματικότητά τους. Υποστηρίζεται ότι, σύμφωνα με τα διαθέσιμα ερευνητικά δεδομένα, ο αριθμός των τοξικοεξαρτημένων παραβατών που καταφέρνουν να επανενταχθούν κοινωνικά, είναι περιορισμένος. Ωστόσο, διαμέσου των προγραμμάτων αυτών προσφέρονται πολύτιμες προοπτικές και εφόδια, τα οποία ένας παραβάτης με προβλήματα εθισμού δύσκολα μπορεί να αποκτήσει δίχως την κατάλληλη καθοδήγηση. Επιπροσθέτως, η αξία τους δεν περιορίζεται μόνο στην αλλαγή της ζωής των τοξικοεξαρτημένων ατόμων, αλλά επηρεάζουν θετικά ολόκληρη την κοινωνία, καθώς συμβάλλουν στη μείωση των ποσοστών υποτροπής και στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής.

Καίτοι οι προοπτικές αυτές παρουσιάζονται ελπιδοφόρες, η αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης πρέπει να αξιολογείται συνεχώς και να προσαρμόζεται ανάλογα με τις ανάγκες των ατόμων που συμμετέχουν. Στρατηγικές που έχουν αποδειχτεί επιτυχείς πρέπει να αναπαράγονται και να ενισχύονται. Βασική προϋπόθεση είναι η διαρκής χρηματοδότηση για την υποστήριξη των προγραμμάτων, η ύπαρξη εκπαιδευμένου προσωπικού, η ενημέρωση και ευαισθητοποίηση της κοινότητας, καθώς και η δυνατότητα παροχής χρόνου στους τοξικοεξαρτημένους παραβάτες. Δίχως αυτές τις παραμέτρους τα προγράμματα δε δύνανται να λειτουργήσουν αποτελεσματικά. Η αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων επανένταξης λοιπόν εξαρτάται από τη συνεχιζόμενη υποστήριξη και παρακολούθηση. Η ολοκλήρωση των θεραπευτικών προγραμμάτων είναι σημαντική, αλλά η διατήρηση της επανένταξης απαιτεί την ενσωμάτωση των ατόμων σε μια διαρκή διαδικασία υποστήριξης και φροντίδας. Οι πολιτικές που σχετίζονται με την κοινωνική επανένταξη πρέπει να είναι καλά διαρθρωμένες, βασισμένες στη στενή συνεργασία των αρμόδιων φορέων και την εφαρμογή κανόνων που να ενισχύουν την πρόσβαση των τοξικοεξαρτημένων ατόμων στις υπηρεσίες υγείας, κοινωνικής στήριξης και αποκατάστασης.

Συμπερασματικά, η κοινωνική επανένταξη των τοξικοεξαρτημένων παραβατών αποτελεί μια σύνθετη αλλά εφικτή διαδικασία, η οποία μπορεί να αποδώσει ουσιαστικά και θετικά αποτελέσματα, εφόσον υποστηρίζεται από

ολοκληρωμένες, επιστημονικά τεκμηριωμένες στρατηγικές. Η κοινωνία φέρει την ευθύνη να εξασφαλίσει στους αποφυλακισμένους τοξικοεξαρτημένους τη δυνατότητα επανόδου σε μια ζωή απαλλαγμένη από την εξάρτηση και την παραβατικότητα. Αυτό μπορεί να υποβοηθηθεί μέσω της συμμετοχής τους σε προγράμματα κοινωνικής επανένταξης, τα οποία ενισχύουν την ένταξή τους στον κοινωνικό ιστό.

Βιβλιογραφία

Ελληνική βιβλιογραφία

Αλεξιάδης Στέργιος, *Εγκληματολογία*, 5^η έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2011

Ανίτση, Ε. (2022). *Η νοηματοδότηση της κοινωνικής επανένταξης μέσα από τις εμπειρίες αποφυλακισθέντων*. Στο Χρυσάνθη Ζάχου, Χριστίνα Καρακιουλάφη, Ανδρομάχη Χατζηγιάννη (Επιμ) Πρακτικά 7ου Τακτικού Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, 23 Σεπτεμβρίου 2020, με θέμα: «Κοινωνίες μετά την κρίση. Κοινωνίες χωρίς κρίση;». Αθήνα: ΕΚΕ, Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, ISBN: 978-960-9596-05-3.

Γιαννούλης Γ. *Η πρόληψη της υποτροπής μέσω νεότερων σωφρονιστικών μοντέλων αποκατάστασης/επανένταξης (rehabilitation). Τα μοντέλα RNR και GL*. Στο Πανελλήνιο συνέδριο Εγκληματολογίας, 2019

Γιοβάνογλου Σοφία, *Θεσμικά προβλήματα της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006

Γιοβάνογλου Σοφία, *Κοινωνική Επανένταξη*, στο *Λεξικό Εγκληματολογίας*, επιμ. Σπινέλλη Καλλιόπη Δ., Κουράκης Νέστωρ Ε. & Κρανιδιώτη Μαρία Π., εκδ. Τοπος, Αθήνα, 2018

Γρίβας Κλεάνθης, *Οπιούχα, μορφίνη, ηρωίνη, μεθαδόνη, Η υπεράσπιση της νομιμοποίησης*, Ψυχοτρόπες ουσίες, Νέα Σύνορα, Λιβάνη, Αθήνα, 1995

Ζαραφωνίτου Χριστίνα & Τσίγκανου Ιωάννα, *Ναρκωτικά, τάσεις και εγκληματολογικές διαστάσεις στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα*, επιμ. Ζαραφωνίτου & Τσίγκανου, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2002

Ζαραφωνίτου Χριστίνα, *Εμπειρική εγκληματολογία*, 2^η έκδοση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2004

Ζαραφωνίτου Χριστίνα, *Τιμωρητικότητα, σύγχρονες τάσεις, διαστάσεις και εγκληματολογικοί προβληματισμοί*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008

Ζαραφωνίτου Χριστίνα. (2011), Από την ανταποδοτική στην αποκαταστατική δικαιοσύνη: τιμωρητικότητα ή άμβλυνση των συγκρούσεων; Η εγκληματολογία απέναντι στις σύγχρονες προκλήσεις. Επετειακό Συνέδριο για τα 30 χρόνια της ελληνικής εταιρείας Δ/νση έκδ. Α. Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 115-129

Ζαραφωνίτου Χριστίνα, (επιστημονική διεύθυνση), Μηλιώνη, Φ. (επιμέλεια) (2018). *Πρακτικά 1^{ου} Ετήσιου Τακτικού Συνεδρίου ΕΠΑΝΟΔΟΥ, με θέμα: ΕΠΑΝΟΔΟΣ: Η πορεία προς την κοινωνική επανένταξη*. Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος.

Ζαραφωνίτου Χριστίνα, (επιστημονική ευθύνη), ερευνητική ομάδα: Κοντοπούλου Ελένη, Λεμπέση Μάρθα & Πανάγος Κώστας, με θέμα: *Υποτροπή αποφυλακισμένων στην Ελλάδα: ερευνητικές προτάσεις με βάση την αξιολόγηση των διαθέσιμων πηγών πληροφόρησης σχετικά με το φαινόμενο*, Επάνοδος, Αθήνα, 2018

Ζαραφωνίτου Χριστίνα, *Εμπειρική εγκληματολογία*, 3^η έκδοση αναθεωρημένη, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2023

Ζαφειρίδης Φοίβος, *Εξαρτήσεις και κοινωνία, θεραπευτικές κοινότητες, ομάδες αυτοβοήθειας*, τόμος Ι, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 2009

Κίτσος Γιώργος, *Εγκληματικότητα χρηστών ναρκωτικών ουσιών και κοινωνικός αποκλεισμός, στο Ναρκωτικά, τάσεις και εγκληματολογικές διαστάσεις στη σύγχρονη Ελληνική πραγματικότητα*, επιμ. Ζαραφωνίτου Χριστίνα & Τσίγκανου Ιωάννα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2002

Κοκκέβη Άννα, Μαδιανού Δήμητρα, Στεφανής Κώστας και Μαδιανός Μιχάλης, *Η χρήση ουσιών στο μαθητικό πληθυσμό, β' τόμος*, εκδ. Ψυχιατρική Βιβλιοθήκη, Γενική Επιμέλεια: Στεφανής Κ, 1992

Κοντοπούλου Ελένη, (2022). *Η εμπλοκή στο σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης ως παράγοντας «διακινδύνευσης» για την υποτροπή*. Στο Χρυσάνθη Ζάχου, Χριστίνα Καρακιουλάφη, Ανδρομάχη Χατζηγιάννη (Επιμ) Πρακτικά 7ου Τακτικού Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, 23 Σεπτεμβρίου 2020, με θέμα: «Κοινωνίες μετά την κρίση. Κοινωνίες χωρίς κρίση;». Αθήνα: ΕΚΕ, Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, ISBN: 978-960-9596-05-3.

Κοτσαλής Λεωνίδας Γ., Μαργαρίτης Μιχαήλ Π. & Φαρσεδάκης Ιάκωβος Ι., *Ναρκωτικά, Κατ' άρθρο ερμηνεία του Ν. 4139/2013, Σχόλια – νομολογία – υποδείγματα*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 6^η έκδοση, Αθήνα, 2023

Λαμπροπούλου Έφη, *Η αντιμετώπιση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ευρώπη*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2002

Μαρσέλος Μάριος, *Εξαρτησιογόνες Ουσίες, φαρμακολογία, τοξικολογία, ιστορία, κοινωνιολογία*, Νομοθεσία, Ιατρική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1997

Μαρούλη Μαρία, *Στάσεις και χαρακτηριστικά των εξαρτημένων χρηστών ηρωίνης που συμμετέχουν στο πρόγραμμα υποκατάστασης με μεθαδόνη, στο Ναρκωτικά, τάσεις και εγκληματολογικές διαστάσεις στη σύγχρονη Ελληνική πραγματικότητα*, επιμ. Ζαραφωνίτου Χριστίνα & Τσίγκανου Ιωάννα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2002

Ντούρα Φωτεινή, Χιόνης Διονύσης και Καγγελάρη Ρόδη, *Αξιολογήσεις παρεμβάσεων απεξάρτησης, από την προδικασία ως την εκτέλεση της ποινής*, επιστημονική επιμέλεια: Π. Ζαγούρα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2009

Παπαδάτου Γιάννης, *Ναρκωτικές ουσίες στην παιδική και εφηβική ηλικία*, Αθήνα, 2001

Παπαθεοδώρου Θεόδωρος Π, *Δημόσια ασφάλεια & αντεγκληματική πολιτική, Συγκριτική προσέγγιση*, Β' έκδοση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2005

Παπαρηγόπουλος Θωμάς & Δάλλα Χριστίνα, *Οι εξαρτήσεις, αίτια, μηχανισμοί, εκδηλώσεις, αντιμετώπιση*, πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, ιατρική & κοινωνία, Ηράκλειο, 2018

Πρακτικά Συνεδρίου, *Ναρκωτικά: η άλλη πρόταση*, Διεθνής αντιπαγορευτική ένωση L.I.A, εκδ. Α. Λιβάνη – Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1991

Σπινέλλη Καλλιόπη, *Εγκληματολογία, σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις*, 3^η έκδοση, εκδ. Νομική Σχολή, Αθήνα, 2014

Συντονιστικό όργανο δίωξης ναρκωτικών, *Εθνική μονάδα πληροφοριών ΣΟΔΝ-ΕΜΠ, Έκθεση για τα ναρκωτικά στην Ελλάδα έτους 2008*, Αθήνα, 2009

Συντονιστικό όργανο δίωξης ναρκωτικών, *Εθνική μονάδα πληροφοριών ΣΟΔΝ-ΕΜΠ, Έκθεση για τα ναρκωτικά στην Ελλάδα έτους 2020*, Αθήνα, 2020

Φαρσεδάκης Ιάκωβος Ι, *Στοιχεία εγκληματολογίας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1996

Χάιδου Ανθοζωή, *Ναρκωτικά, χρήση, εξάρτηση, επίσημος κοινωνικός έλεγχος*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2016

Χάιδου Ανθοζωή, *Ποινολογία-Σωφρονιστική*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2018

Ξένη βιβλιογραφία

Aaltonen Mikko, Kivivuori Janne & Martikainen Pekka, *Social determinants of crime in a welfare state: do they still matter?*, 54 (2) 161-181, Finland, 2011

Anderson Kristen G., Ramo Danielle E., Schulte Marya T., Cummins Kevin M. & Brown Sandra A., *Substance use treatment outcomes for youth: Integrating personal and environmental predictors*, Drug Alcohol Depend, 2007: 88 (1): 42-48, published 2006, Nov 7

Arbour William, Lacroix Guy & Marchard Steeve, *Prison rehabilitation programs: efficiency and targeting*, Chaire de recherche en évaluation économique des programmes publics, wp eepp 2021 001

Barnett Randy E., *Restitution: a new paradigm for Criminal justice*, Georgetown University Law Center, 87 ethics 279, 1977

Best David & Colman Charlotte, *Strengths – based approaches to crime and substance use, from drugs and crime to desistance and recovery*, Routledge, New York, 2020

Binswanger Ingrid A., Nowels Carolyn, Corsi Karen F., Glanz Jason, Long Jeremy, Booth Robert E. & Steiner John F., *Return to drug use and overdose after release from prison: a qualitative study of risk and protective factors*, Addiction science & practice, 2012, 7: 3

Bonta James & Andrews D.A., *Risk – Need – Responsivity, model for offender assessment and rehabilitation*, Canada, 2007

Buonanno Paolo, *The socioeconomic determinants of crime. A review of the literature*, department of economics, university of Milan-Bicocca, no. 63, 2003

Cartier J., Farabee, D. & Prendergast ML., *Methamphetamine use, self-reported violent crime, and recidivism among offenders in California who abuse substances*. Journal of Interpersonal Violence 21 (4), 435-445 [chapter02_article01cartier-libre.pdf \(d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net\)](#), 2006

Cid Jose, *The penitentiary system in Spain, the use of imprisonment, living conditions and rehabilitation*, Sage publications, 1462-4745: vol 7(2): 147-166, 2005

Daly Kathleen, *The punishment debate in Restorative Justice*, School of Criminological and Criminal Justice, Griffith University, Australia, 2011

Davis Celeste, Bahr Stephen J.& Ward Carol, *the process of offender reintegration: perceptions of what helps prisoners reenter society*, Brigham Young University, USA, Criminology and Criminal Justice, 13 (4) 446-469, 2012

Denscombe Martyn, *Ground Rules for social research, guidelines for good practice*, 2th edition, Open University Press, England, 2010

Dieter Henkel, *Unemployment and substance use: a review of the literature (1990-2010)*, Institute of Addiction Research, University of Applied Sciences, Frankfurt a. M, Germany, *Current drug abuse reviews* 4, 4-27, 2011

Dünkel, F., Pruin, I., Storgaard A. & Jonas Weber (ed.) (2019), *Prisoner resettlement in Europe*, Routledge Frontiers of Criminal Justice

Elderbroom B. & King R. (2014). *Improving recidivism as a performance measure*. Urban Institute.

Englsh Albert, *Creative restitution. A broader meaning for an old team*, the journal of criminal law, criminology and police science, vol. 48, no. 6 (Mar. - Apr. 1958), pp.

Foster Karen & Spencer Dale, *It's just a social thing: drug use, friendship and borderwork among marginalized young people*, Canada, *International journal of drug policy*, 24 (2013) 223-230

Geibprasert S., Gallucci M., & Krings T., *Addictive illegal drugs: structural neuroimaging*, Gurbert, *AJNR Am J Neuroradiol* 2010, 31 (5) 803-808

Gerra Gilberto, Benedetti Elisa, Resce Guiliano, Potente Roberta, Cutilli Ariana & Molinaro Sabrina, *Socioeconomic status, parental education, school connectedness and individual socio – cultural resources in vulnerability for drug use among students*, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17, 1306, 2020

Giddens Anthony, *Κοινωνιολογία*, μετ. Δημήτρης Γ. Τσαούσης, β' έκδοση, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2002

Goode Erich, *Drugs in American society*, Boston, McGraw-Hill College, 5th edition, 1999

Griffiths, Dandur and & Murdoch, *The social reintegration of offenders and crime prevention, a review prepared for the policy, research, and evaluation division, public*

safety and emergency preparedness Canada, The International centre for criminal law reform and criminal justice policy, (ICCLR), 2007

Håkansson, A. & Berglund, M. (2012), *Risk factors for criminal recidivism – a prospective follow – up study in prisoners with substance abuse*. *BMC Psychiatry* 2012, 12:111 [1471-244X-12-111.pdf](#)

Haviv Noam & Hasisi Badi, *Prison addiction program and the role of integrative treatment and program completion on recidivism*, *international journal of offender therapy and comparative criminology* 2019, Vol. 63 (15-16) 2741 –2770 the Author(s) 2019

Hirschauer N. & Scheerer S., *protective factors*, *encyclopedia of Law and Economics*, Springer, New York, 2014

Hser Yih-Ing, Evans Elizabeth, Huang David & Anglin Douglas M., *Relationship between drug treatment services, retention, and outcomes, psychiatric services, California*, vol. 55, no. 7, 2004

Kelly William R. & Ekland – Olson Sheldon, *The response of the criminal justice system to prison overcrowding: recidivism patterns among four successive parolee cohorts*, *Law & Society review*, vol. 25, no. 3 (1991), pp. 601-620, <http://www.jstor.com/stable/3053728>

Kerr Thomas, Marsh David, Li Kathy, Montaner Julio & Wood Evan, *Factors associated with methadone maintenance therapy use among a cohort of polysubstance using injection drug users in Vancouver*, *Drug and Alcohol dependence* 80 (2005) 329-335

Kopak Albert M., Dean Lucy V., Proctor Steven L., Miller Lauren & Hoffmann Norman G., *Effectiveness of the rehabilitation for addicted prisoners trust (RAPt) programme*, *Journal of substance Use*, 20(4): 254-261, 2015

Laub & Sampson, *Understanding desistance from crime*, Harvard Library, *Crime and Justice* 28:1-69, 2001

La Vigne, N. G., Visher, C., & Castro, J., *Chicago prisoners' experiences returning home*, Washington, DC: Urban Institute, 2004

Leukefeld Carl G. & Tims Frank R., *Drug abuse treatment in prisons and jails, meeting report*, Journal of substance abuse treatment, university of Kentucky center on drug and alcohol research, Lexington, Kentucky, and National Institute on drug abuse, division of clinical research, Rockville, Maryland, vol. 10 , pp. 77-84, 1993

Leverentz Andrea, Chen Elsa Y. & Christian Johnna, *Beyond Recidivism, new approaches to research on prisoner reentry and reintegration*, afterword by Shadd Maruna, New York, 2020

Levers M., (2000), "Loss of control" in alcoholism and drug addiction: a neuroscientific interpretation. *Experimental and clinical psychopharmacology*, 8(2), 225-249 <https://doi.org/10.1037//1064-1297.8.2.225>

Mahan Sue & O' Neil Katherine, *Beyond the mafia, organized crime in the Americas*, Sage publications, International educational and professional publisher, Thousand Oaks, London, New Delhi, 1997

Martinson, R. (1974). "What works? Questions and answers about prison reform", *The Public Interest*, 35, (22-54)

Mendes Fernando, Relvas A. P., Lourenco Mandalena, Reccio J. L., Pietralunga S., Broyer G., Bussac M. Helene, Calafat Amador & Stocco Paolo, *Family relationships and primary prevention of drug use in early adolescence*, Coimbra, Portugal, 1999

Moe Angela M., *Women, drugs and crime*, Sociology Faculty publications, Western Michigan University, 2006

Mikolajewski Amy J., Allan Nickolas P., Merrill Livia, Carter Melissa C. & Manguno-Mire Gina, *Employing the Risk-Need-Responsivity (RNR) model and predicting successful completion in an alternative drug court program: Preliminary findings from the Orleans Parish Drug Court*, *Journal of Substance Abuse Treatment*, 131 (2021) 108453

Newcomb Michael D. & Locke Thomas, *Health, social, and psychological consequences of drug use and abuse*, *Epidemiology of drug use*, 2005

Patrick Megan E., Wightman Patrick & Schoeni Robert F., *Socioeconomic status and substance use among young adults: a comparison across constructs and drugs*, *J. Stud. Alcohol drugs*, 73, 772-782, 2012

Pedersen Willy, Moffitt Terrie E. & Tilmann von Soest, *Privileged background protects against drug charges: A long-term population-based longitudinal study*, *International Journal of Drug Policy*, Norway, 100 (2022) 103491

Pierce Matthias, Hayhurst Karen, Bird Sheila M., Hickman Matthew, Seddon Toby, Dunn Graham & Millar Tim, *Quantifying crime associated with drug use among a large cohort sanctioned offenders in England and Wales*, *Drug and Alcohol dependence* 155 (2015) 52-59

Regier Darrel A., Farmer Mary E., Rae Donald S., Locke Ben Z., Keith Samuel J., Judd Lewis L., & Goodwin Frederick K., *Comorbidity of mental disorders with alcohol and other drug abuse, results from the epidemiologic catchment area (ECA) study*, *the journal of American medical association*, vol. 264, 1990

Rocque Michael, Posick Chad & Hoyle Justin, *Age and crime*, *the Encyclopedia of crime and punishment*, 2015

Shader Michael, *Risk factors for delinquency: an overview*, U.S. Department of justice, 2003

Shedler Jonathan & Block Jack, *Adolescent drug use and psychological health, a longitudinal inquiry*, *University of California*, Berkeley, 1990

Tieman John Samuel, *The origins of Twelve-Step spirituality: Bill W. and Edward Dowling, S. T.*, *U.S. Catholic Historian*, vol. 13, No. 3, Social activism, pp. 121-135, 1995

Ubonsuwan Nisakorn & Laeheem Kasetchai, *Drug offence recidivism among female inmates*, Faculty of liberal arts, Prince of Songkla University, Hatyai, Thailand, 2013

United Nations, *Report, informal expert working group on drug treatment courts*, Office on Drugs and crime, Vienna, 1999

United Nations, *Online world drug report 2024, drug market patterns and trends*, Office on drugs and crime

UNODC, *Introductory handbook on the prevention of recidivism and the social reintegration of offenders*, New York, United Nations, 2012

UNODC, United Nations Office on drugs and crime, *drugs and age, drugs and associated issues among young people and older people*, World Drug Report, 2018

U.S Department of Justice, *Drug treatment courts*, office of justice programs, 2024, <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/238527.pdf>

Wagner Gabriela Arantes, Stempliuk Vladimir de Andrade, Zilberman Monica L., Barroso Lúcia Pereira & Andrade Arthur Guerra, *Alcohol and drug use among university students: gender differences*, 2007, 29 (2): 123-9

Ward Tony & Fortune Clare – Ann, *The good lives model: Aligning risk reduction with promoting offenders' personal goals*, European journal of probation, university of Bucharest, vol. 5, no. 2, pp. 29-46, 2013

Wormith Stephen J., HoggSarah M. &Guzzo Lina, *The predictive validity of the LC/CMI with aboriginal offenders in Canada*, 1-28, 2014

Yukhnenko Denis, Farouki Leen & Fazel Seena, *Criminal recidivism rates globally: a 6-year systematic review update*, Journal of criminal justice, 88 (2023) 102115

Zara Georgia & Farington David P., *Criminal recidivism, explanation, prediction and prevention*, Routledge, London and New York, 2016

Zehr Howard, *Retributive justice, restorative justice*, MCC U.S. office of criminal justice, MCC Canada victim offender ministries, 1985

Zelig A., Shoham E., Hasisi B., Weisburd D. & Haviv N., *Unravelling the “Black Box”: treatment-staff perceptions of Hermon Prison’s drug rehabilitation program*, international journal of criminology and sociology, 2020, 9, 124-134

Ιστοσελίδες

<https://www.euronews.com/2013/11/06/spain-where-drug-consumption-is-not-a-crime>

<https://www.sanpatrignano.org/wp-content/uploads/2020/10/Booklet-Triple-R.pdf>

<https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/wdr2024-drug-market-trends.html>

<https://www.sanpatrignano.org/en/what-we-do/>

<https://katk.gr/ti-einai-to-katk/>

<https://www.kethea.gr/kethea/therapeftika-programmata/kethea-drasei/>

<http://www.kethea-strofi.gr/article.php?id=227>

<https://www.kethea.gr/en/kethea/einai-kethea/>

<https://www.kethea.gr/kethea/thesmiko-plaisio/>

<https://www.okana.gr/el/ypiresies>

<https://www.ektepn.gr/projects/symboleytikos-stathmos-i-monada-apexartisis-18-ano>